

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
“СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА СОЦИОЛОГИЯ

Том 104

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE SOCIOLOGIE

Tome 104

СОФИЯ • 2013 • SOFIA

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Проф. дсн МАЙЯ ГРЕКОВА (главен редактор), доц..д-р МИЛЕНА ЯКИМОВА, доц.д-р
БОЯН ЗНЕПОЛСКИ, гл.ас.д-р СВЕТЛА МАРИНОВА, редактор СНЕЖА ТИЛКИДЖИЕВА

© 2013. Софийски университет “Св. Кл. Охридски”
Философски факултет
ISSN 0205-19-07
Университетско издателство „Св.Климент Охридски”

ДОКТОРАНТСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение.....	5
<i>Георги Медаров</i>	
Между (анти)авторитаризма и демокрацията: възможността за либерален авторитаризъм	7
<i>Ивайло Йоргов</i>	
Проблеми в образованието по социология, идентифицирани от преподавателите по социология в четири български университета.....	29
<i>Мартин Петров</i>	
Образи на интимност: любов и полови роли в българската популярна култура от 90-те години на XX век	46
<i>Момчил Христов</i>	
Биополитиката като техника и технология	59
<i>Никола Атанасов</i>	
Ролята на публичността при дефинирането на модела на делиберативната демокрация (Опит върху философията на Юрген Хабермас)	79

CONTENTS

Introduction.....	5
<i>Georgi Medarov</i>	
Between (Anti)Authoritarianism and Democracy: The Possibility for a Liberal Authoritarianism	7
<i>Ivaylo Yorgov</i>	
Issues in Teaching Sociology Identified by Sociology Teachers in Four Bulgarian Universities	29
<i>Martin Petrov</i>	
Images of Intimacy: Love and Gender Roles in Bulgarian Popular Culture of the 1990-s	46
<i>Momchil Hristov</i>	
Biopolitics as Technique and Technology	59
<i>Nikola Atanasov</i>	
The Role of the Public Sphere in Defining the Model of Deliberative Democracy (An Essay on the Philosophy of Jürgen Habermas)	79

Настоящият том на годишника не е тематичен. В него са включени пет студии на докторанти на Катедра Социология – всички те са посветени на проблеми, пряко обвързани с техните дисертационни изследвания. Трима от авторите – Георги Медаров, Мартин Петров, Момчил Христов, вече са отчислени от докторантура, те са пред завършване на дисертациите си и настоящата публикация в годишника е добър начин за привличане на по-широк интерес към техните предстоящи публични защити; другите двама – Ивайло Йоргов и Никола Атанасов, са повече или по-малко напреднали в провеждането на дисертационните си изследвания и публикацията е възможност за „междина равностметка“, за провокиране на дискусия по техните изследователски резултати и/или тези. Както става ясно, подредбата на авторите в годишника не е подчинена на какъвто и да било съдържателен критерий, а следва азбучната поредност на малките им имена.

Георги Медаров, „Между (анти)авторитаризма и демокрацията: възможността за либерален авторитаризъм“, подлага на критичен анализ утвърдени виждания за либерализъм, неолиберализъм, авторитаризъм, популизъм, провокиран от „странното“ вписване на авторитарни и откровено расистки политически субекти в европейския политически живот през последното десетилетие; както и от популярните интерпретации на това ново явление като нов авторитаризъм и/или нов популизъм. Целта на анализа е верификация на хипотезата, че „в либералната субективност“ е възможно „да се впишат и авторитарни елементи (под различни форми)“, които „остават хетерогенни, запазвайки различието едни спрямо други, но разпознават споделеното си общо либерално-демократично цяло в „конститутивното Външно“, във въображения от тях враг в лицето на комунизма, авторитаризма, тоталитаризма и т.н.“ Внимателният анализ на теорията на популизма на Лакло, включително чрез критиките на други изследователи към нея, позволяват на автора да заключи, че тя „е начин да се разберат спецификите на конструирането на контекстуални политически субективности“; а подходът на Лакло дава възможност да осмислим „множеството... моменти на (хетерогенни) родства между либералното и авторитарното в общ либерално-демократичен субект“.

Ивайло Йоргов, „Проблеми на образованието по социология, идентифицирани от преподавателите по социология в четири български университета“, представя някои резултати от проведените интервюта с преподаватели по социология в Софийски университет, Пловдивски университет, Югозападен университет и Университет за национално и световно стопанство. Както самият автор предупреждава, настоящият текст е по-скоро опит за систематизация, а не за анализ, на важните проблеми в подбора и преподаването на социологическото знание, както и в организацията на учебния процес в четирите социологически специалности, според интервюираните преподаватели. Разбира се, самият процес на систематизиране предполага интерпретативна работа по интервютата, а проведената систематизация оформя рамката на един бъдещ анализ на откритите и класифицирани в хода на провеждането ѝ проблеми.

Мартин Петров, „Образи на интимност: любов и полови роли в българската популярна култура от 90-те години на век“, се насочва към продуктите на българската масова култура – песни, филми, вицове, в опит да изяви произвежданите от нея образи

на интимност. Масовата култура, която разцъфтява през 1990-те години, оспорвайки, наред с всичко останало, утвърдените през социализма като единствено легитимни образи и форми на интимност. Основавайки се на проучването си, авторът конструира три типа образност на интимността, които назовава „либерален“, „консервативен“ и „карнавален“. В студията тези три типа са представени със свои характерни текстове, чрез които авторът очертава особеностите на всеки от тях.

Момчил Христов, „Биополитиката като техника и технология“, провежда внимателен и детайлен анализ на трудовете на Фуко, реконструирайки неговите виждания за биополитиката като „исторически развиваща се мрежа от властови техники за контрол на биологическия живот на населението“. Подобна реконструкция изисква като първа стъпка, както посочва и авторът, проясняване на връзката между понятията техника и технология в анализите на Фуко. Следването на разбирането на Фуко за „техника“ като средство за упражняване на власт и за стабилизиране на съществуващи властови отношения, а на „технология“ – като знаниев ресурс, мобилизиран за да се упражнява власт, и въплътен в конкретни техники, позволява на автора аналитично да отчлени „биополитика“ като специфична технология (основаваща се на знание за средата), боравеща с конкретни (съобразно особеностите на средата) техники за управление на относително обособени аспекти от поведението на дадено население. Анализът на Момчил Христов убедително демонстрира необходимостта да се провежда анализ на конкретни биополитики, вместо да се приема, че биополитиката е хомогенен и константен масив от властови практики. Разбира се, ако и доколкото се следва Фукоянската традиция.

Никола Атанасов, „Ролята на публичността при дефинирането на модела на делиберативната демокрация (Опит върху философията на Юрген Хабермас)“, си поставя задачата да реконструира вижданията на Хабермас за взаимната обвързаност на публичност и делиберативна демокрация, тръгвайки от ранното му произведение *Структурни изменения на публичността* (1962). Тезата на автора е, че разработеното в него понятие за публичност е „централно за разбирането на Хабермасовата концепция за делиберативна демокрация“. В хода на анализа са огледани и промислени както по-късни публикации на Хабермас, така и критики на неговите виждания от страна на други изследователи на политическата публичност и на делиберативната политика. Авторът разгръща своя анализ в търсене на отговор на въпроса „каква е ролята на политически функциониращата публична сфера при дефинирането и обосноваването на процедурния модел на делиберативната политика“, завършвайки с аргументираното твърдение, че „без наличие на политическа публична сфера делиберативната демокрация, очертана от Хабермас, не би могла да функционира съобразно своите собствени критерии“.

Проф. д.с.н. Майя Грекова

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 104

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 104

**МЕЖДУ (АНТИ)АВТОРИТАРИЗМА И ДЕМОКРАЦИЯТА: ВЪЗМОЖНОСТТА ЗА ЛИБЕРАЛЕН
АВТОРИТАРИЗЪМ**

ГЕОРГИ МЕДАРОВ

Georgi Medarov. BETWEEN (ANTI)AUTHORITARIANISM AND DEMOCRACY: THE POSSIBILITY FOR A LIBERAL AUTHORITARIANISM.

This article traces the sociological conditions for the articulation of political subjectivities in post-1989 Bulgaria from the perspective of Ernesto Laclau's theory of populism. Firstly, it starts from proposing a general understanding for the conditions of various instances of antiauthoritarian subjectifications. Secondly, I move to my main assertion: the post-2001 collapse of the empty signifiers, that were enabling the constitution of stable (liberal) subjectivities, produced peculiar floating signifiers that are opening a space for the convergence between liberalism and authoritarianism. The latter, far from being some kind of a new populist threat to democracy, marks a crisis of the 1990s populisms.

През последните години в Европа и отляво, и отдясно се заговори за надигания се авторитаризъм и за новия популизъм. Когато в Австрия през 2000 г. крайнодясната Партия на свободата на Йорг Хайдер влезе в коалиция с дясната Народна партия, това отприщи широка вълна от недоволство до степен, в която останалите страни-членки на ЕС отказаха да общуват с австрийското правителство с идеята за изграждане на санитарен кордон около крайната десница. Но 10 години по-късно такъв санитарен кордон вече няма. Коалирането с крайно десни партии не е толкова впечатляващо и немислимо. „Атака“ в България бе неформален партньор на ГЕРБ, а в Унгария „Йобик“ е в управляващата коалиция. Тази практика не е ограничена до Източна Европа, крайнодесни партии са били в управляващи коалиции през последните години, както в Гърция („Лаос“), така и в Италия

(Lega Nord). Друг симптом на новия авторитаризъм е зачестяването на формирането на постполитически „широки коалиции“, експертни и „програмни“ правителства. Разрастването на расизма и ксенофобията също не са ограничени до Източна Европа. Пример за това са гоненията срещу ромите във Франция и Италия през последните години. Друг пример е разрастващата се ислямофобия в Германия, където немският социалдемократ Тило Сарацин, в книгата си *Германия се самоубива*, обясни за „генетическата основа“ на „интелекта на мюсюлманите“ и за „специфичния ген“, споделен от „всички евреи“. Сходни критики срещу „мултикултурализма“ бяха подети и от канцлера Меркел.

Хипотезата ми е, че този феномен не е връщане към преддемократични авторитарни практики или отдръпване на поредната демократизационна вълна. Това явление е ново. То съдържа постдемократични тенденции, но не е задължително антилиберално, поне не в икономическо отношение. Например, участието на „Лаос“ в управлението на Гърция под сигури възможността за придържането към Меморандума (серията мерки за стриктна бюджетна дисциплина, изискани от международните кредитори през 2011 г.). Но и в България, подкрепата на „Атака“ за ГЕРБ не разклати „фискалната стабилност“ на правителството, управлявало между 2009 и 2013 година.

В този текст ще разгледам какви са социологическите условия за възможност за производство на родства между либерализма и авторитаризма. В най-разпространените схващания, либерализмът се разглежда през своето предпоставено отрицание: напр. на тоталитаризма, авторитаризма, популизма, екстремизма, расизма и т.н. Либерализмът е това, което не е илиберализмът, и обратното. Например, либералният изследовател на гражданското общество Гари Мадисън, в книгата си *Политическата икономия на гражданското общество и човешките права* (Madison 1998: 12), предлага следния „модел“, пишейки че „гражданското общество е това, което тоталитаризмът не е“, а самото гражданско общество, според него, е основата на либералната демокрация.

Проблемът с тези разпространени бинарни опозиции е в това, че през тях не могат да се мислят сливанията между либерализма и авторитаризма, толкова разпространени в съвременния европейски „демократичен дефицит“. От друга страна, ще покажа, че именно през практическото възприятие за опонент на либерално-демократичния субект е възможно той да изобрети себе си. В този смисъл, бинарните опозиции не са интелектуална грешка, а продуктивния и перформативен механизъм за конституиране на политическото. Отрицанието на либерално-демократическия субект е условието за неговата възможност, но не като чужда субстанция или диалектическо противоречие, а в смисъла на понятието на Дерида за „конститутивно Външно“ както го ползва Шантал Муф (Муф 2013: 20-22). Не като конфликт между същности, а като структуриращото (но фундаментално нестабилно) различие, което пронизва раждането на всички политически субективности, като „нещо външно спрямо общността, благодарение на което тя е възможна“ (Муф 2004: 336). Външното е онази постоянно изплъзваща се граница, спрямо която става възможно да има „ние“, независимо от „нашите“ нестабилности и

хетерогенности, то е моментът, в който вътрешните различия се суспендират и разпознават себе си през отрицанието.

В първата част на студията ще разгледам как се разиграва това негативно (само)конституиране на антиавторитарния субект през три примера: теориите на Адорно и Фром за авторитарната личност; тоталитарната парадигма и транзитологията. Във втората част на студията, разглеждаща българските популизми, ще покажа как става възможно да има не толкова сливане, но взаимно разпознаване между антидемократични и антиавторитарни позиции в рамките на общ политически субект през отрицанието на споделен враг. Преди това обаче е важно да направя следните три методологически бележки.

Първо, нямам намерение в тази студия да правя типология на либерализмите и авторитаризмите (и на техните разграничения), а на първо място да покажа как се разиграва перформативно и формално либералната субективация. В този смисъл, предлагам антидескриптивен подход, без да твърдя, че по принцип съдържателните и дескриптивните анализи на големите модерни проекти за човека са несъстоятелни. На второ място целя да разгледам възможностите за вписване на антидемократични и антилиберални моменти в общ (но хетерогенен) субект.

Независимо от това обаче е важно да се направи разграничение между либерализма и неолиберализма, защото в публичното пространство с последния се спекулира твърде много. Както класическият либерализъм, така и неолиберализмът се артикулират в противовес на предпоставеното си отрицание, но има ключова отличителна черта. Неолиберализмът мисли своя субект не през еманципация от външни сили, а като предмет на политическа конструкция. Хайек, например, критикува не само икономическото планиране, а и догматичното отношение от типа „laissez faire“, изразявайки убеждението си, че „там, където бъде създадена ефективна конкуренция, тя ще направлява индивидуалните усилия по най-добрия начин“ (Хайек 2004: 47). Това не е освобождаването на някакви „естествени склонности“, както е в класическата политикономия на Адам Смит, а през политическа намеса.¹ Правилното разбиране на неолиберализма изисква той да се положи в коректния транснационален исторически контекст, както и да се добие усет за нюансите и националните специфики. Неолиберализмът не е „завръщане“ към политически практики от XIX век, а опит за радикално преосмисляне на либералните ценности, той не е ограничен до икономиката, а по-скоро бележи разрив и появата на нова епистемологическа нагласа. Този процес започва още през 1930-те. Самият термин неолиберализъм (като едновременно отхвърляне на класическия либерализъм, на социализма и на фашизма) за първи път е употребен от немския социолог Александър Рюстов по време на конференцията Colloque Walter Lippmann в Париж през 1938 г. (вж. Mirowski и Plehwe 2009).

Второ, приложеният тук подход се различава от марксисткия, който търси корените на либерално-авторитарните родства през изразяването на общ класов интерес. Например

---

¹ За интервенционисткия аспект на неолиберализма вж. Foucault 2010.

за Харви (Harvey 2005a: 78-86) неокласическата икономика, неолиберализмът и неоконсерватизмът са „общ“ израз на идентични класови интереси. Той твърди, че американският неоконсерватизъм възстановява унищоженото от неолиберализма чувство за общност и морал, като същевременно позволява задълбочаването на неолибералното натрупване на капитал („натрупване чрез отнемане“) в нови пространства, напр. войните в Ирак и Афганистан (вж. също Harvey 2005b). Подходът ми се различава и от фукоянските анализи (напр. Браун 2011) на родствата между неоконсерватизма и неолиберализма. Браун (Браун 2011: 232) критикува Харви за това, че неговата реконструкция е неспособна да обясни разнородните източници на популярност, конфликтите, напреженията и противоречивите моменти на сливане между тези две различни политически рационалности. Тя критикува и идеята, че неоконсерватизмът се появява, за да предостави морална легитимация на неолиберализма, а разглежда двете политически рационалности в тяхната автономност. Но Браун не се интересува от това как неоконсерватизмът и неолиберализмът се разпознават в общо „конститутивно Външно“, а от хомологиите между самите дискурси и как те се срещат в една дедемократизационна тенденция: обезценяване на политическата автономия, деполитизация на неравенствата и превръщането им в лична отговорност, свеждане на гражданството до потребление и легитимиране на етатизма. Целта ми не е да отричам методите на Харви и Браун или да предложа крайно разрешение на проблема, а да допълня критическите им подходи.

Трето, ползвам понятията демокрация и либерализъм в два порядъка. От една страна, като взаимозаменяеми категории, когато става въпрос за самоописанията в рамките на процесите на конструиране на либерално-демократични политически субекти. От друга страна, вземам предвид като фон и напрежението, което съществува между логиките на демокрацията и на либерализма в рамките на самата либерална демокрация. Иван Кръстев (Кръстев 2007, 2013) твърди, че настоящата ситуация е маркирана от напрежението между „демократичния илиберализъм“ (на „популисткия народ“) и либералния конституционализъм на елитите, предпочитащи администрацията пред (илибералната) демокрация. Според Кръстев, този разрив се случва след края на Студената война и е свързан с последвалата „ерозия на либералния консенсус“. С други думи: формиране на конфликт между антилиберални демократични множества и елитарен и автократичен либерализъм. Но, от гледна точка на Муф (Муф 2013: 47-49), това напрежение структурира самата либерална демокрация и не е толкова лесно да се припише на конфликта между демократични множества и либерални елити. Докато демократическата логика на конституиране на специфичен „народ“, според Муф, вписва правата и равенството в конкретни практики, то абстрактният универсализъм на либерализма не позволява на контекстуалната политическа общност да се субстанциализира. Призоваванията на конституционните или на „всеобщите“ човешки права позволяват постоянното изместване на границите. Не е възможно да се постигне равновесие между двете противоречиви логики, всеки баланс е временен и несигурен ефект от конкретни предоговаряния и преназначавания, от разнообразни хегемонни (ре)артикулации, операции и оспорвания. Според Муф, това е демократическият парадокс, който вдъхва живот на либералната демокрация. Опитът за изтриване на това

продуктивно напрежение, например чрез антиполитическите „експертни решения на конкретни проблеми” и „доброто управление”, неизбежно ще доведе до завръщането на антагонизма, но вече в патологична форма – конспиративно мислене и изместване на социалните конфликти към сблъсъци между конкретни хора, разбираани все по-субстанциалистски, а не като противоречия между алтернативни политически проекти. Всъщност такава перспектива е съвместима и с позицията на Кръстев. В книгата си *Вярваме в недоверието* (Krastev 2013) той показва връзката между сегашното всеобщо недоверие в либералната демокрация и редуцирането на политиката до „изкуството да се приспособиш към повелите на международните пазари”. Или: отнемането на колективната възможност на гражданите да се противопоставят на пазарите, на тяхното право да променят политиците, но не и политиката.

Очертанията на (анти)авторитарната личност

Извличането на либералната личност от нейната предположена противоположност съществува и при някои критически подходи. Тук се вписва класическото изследване на авторитарната личност (и създаването на прочутата Ф-скала) на Адорно и неговите сътрудници. Очертаването на идеалния тип авторитарна личност служи, за да се отграничи от антиавторитарната. Адорно се занимава с „потенциално фашисткия индивид”, защото не открива достатъчно общи характеристики сред „потенциалните антифашисти” (освен широки типове на хората, неподатливи на антидемократични идеи), въпреки нуждата от проучванията за нови ресурси за борба с фашизма (Adorno et. al. 1950: 1). Така либерално-демократичната личност се явява чрез онтологическо приплъзване² в дефинирането на авторитарната. Например, докато авторитарната личност е затворена, то следователно антиавторитарната трябва да е отворена, авторитарната има предразсъдъци, следователно антиавторитарната трябва да приема различието.

Според Адорно, политико-социалната тенденция, обвързана с фашизма, е най-голямата заплаха към „традиционните ценности и институции” и поради това е наложително нейното изследване. Тези модели биват разпознати чрез проучването на дълбоките предпредикатни черти, както и на основните нужди (задоволени или не) у изследваната личност (ibid.: 2). Антисемитизмът, според Адорно, е централна характеристика на потенциално фашисткия индивид (ibid.: 3), но той рядко може се експлицира в следвоенната обстановка. Затова Адорно смята, че психологическото изследване трябва да достигне до още неоформените мисли у човек, до мислите, които тя/той не иска да припознае като свои. Само така може да се открие демократичният или антидемократичният потенциал на личността (ibid.: 4).

---

² В смисъла на Пиер Бурдийо, когато пише, че „философията ни е научила, че има толкова много неща, за които може да се говори, без те да съществуват; че може да се произнасят фрази, имащи смисъл („Кралят на Франция е плешив”), без да съществува техен референт (кралят на Франция не съществува)” (Бурдийо 2004: 72).

Ерих Фром има подобна стратегия, твърдейки, че „зрялата личност“ е отрицанието на авторитарния характер. Зрелият човек не се нуждае от другите, а се изправя пред света самостоятелно. Незрелият, от друга страна, подобно на децата, се нуждае от другите, за да ги следва. „Авторитарният характер не е достигнал зрялост; не може нито да обича, нито да се възползва от разума си“ (Fromm 1957). В своята книга *Бягство от свободата*, Фром преобразува термина „садо-мазохистичен“ поради патологичните му конотации и ползва понятието „авторитарен характер“, отнасяйки го към „нормални“ хора (Фром 1992: 134). Авторитарният характер предполага „едновременно чувство на обич към властта и на омраза към безсилието“ (пак там: 72). Тази „личностна структура“ (като междуличностно отношение) Фром разглежда като „човешка основа на фашизма“ (пак там: 134), а в крайна сметка фашизмът разпалва „сатанинското начало у човека“ (пак там: 12). Според Фром, разширяващата се свобода, постигната чрез „утвърждаването на собственото Аз“ на всеки, може да позволи на човек да бъде свободен и критичен, без да е „изпълнен със съмнения“, „да бъде независим и същевременно неделим от човечеството“. Това утвърждаване е възможно само при осъществяването на активния, свободен, „спонтанен“ израз на потенциала на всеки (пак там: 207-208). Фром твърди, че хората на изкуството и децата са тези, които са способни на такава спонтанност, а обичта и трудът са най-важните ѝ компоненти (пак там: 209). Спонтанната активност, според Фром, позволява личността да се обедини със света, без да накърнява нейното Аз, а напротив, подсилвайки го.

Фром пояснява, че, за разлика от самостоятелната личност, авторитарната е изключително самотна, обхваната от дълбоки страхове и несигурност и съответно нуждаеща се от връзка, към която да се прикрепят. Нужна е връзка, която да я освободи от нейната идентичност и да даде възможност за директна идентификация с Другия, унищожавайки собственото Аз. Обратното на авторитарния характер, според Фром, е зрелият, самостоятелният, който не се нуждае от външно потвърждаване. Фром разграничава два типа авторитарен характер: управляван и управляващ. Докато първият пасивно-авторитарен характер („мазохистичен“, предполагащ чувство за малоценност) се подчинява, вторият е активно-авторитарен („садистичен“, предполагащ упражняването на неограничена власт и нуждата от човек, който да бъде ръководен) (Фром 1957).

Подобни разкази пропиват и популярната култура, с безкрайните препратки за тежкото детство на злия герой. По-важното е как именно очертаването на антиавторитарната личност (в опозиция на предпоставеното си отрицание) информира популярното въображение за авторитаризма.³

---

³ Например, във филма „Вълната“ (оригиналът е от 1981 г., а има и по-нова версия от 2008 г.) се разказва за училищен експеримент за създаване на диктатура чрез унифицирани дисциплинарни мерки, колективистични практики, споделена идеология, подчинение на лидера и т.н. Една от „фашистките“ мерки на учителя е да кара слабите ученици да седят заедно с добрите, за да се учат от тях и групата да напредва заедно. Тук ясно се откроява героинята Каро, която се противопоставя на своите дисциплинирани, уеднаквени и агресивни съученици, и дори съумява да „вразуми“ някои от тях. „Вълната“ е инспириран от непрофесионалния експеримент на

Либералният човек и тоталитарната парадигма

Сходно приплъзване подчертава и тоталитарната парадигма, станала господстваща в САЩ през Студената война. Допускането за потисната (но с потенциал да се възроди) либерална личност се явява като отрицание на тоталитарния режим, спрямо който тя се съизмерва. Тук искам пак да подчертая, че не се интересувам от съдържанието на антиавторитарната личност, а как тя се субективира през производствата на своето „конститутивно Външно“.

Ана Крилова (Krylova 2000) твърди, че предпоставката за либералния субект съпътства следвоенната съветология в САЩ. Тя показва формиращото влияние на определени художествени фигури от книги като *Мрак по пладне* на Артур Кьостлер или *1984* на Оруел.⁴ Тези литературни образи закотвят символната система на тоталитарната парадигма. Крилова пише, че тези книги стават ключов ресурс за описание на сталинизма, превръщайки се в класики на „интелектуалния антикомунизъм“ и употребявани като „най-точното“ описание за това какво се случва в СССР. Фикцията в популярните романи е огледалото, в което се пречупват емпиричните изследвания на съветските реалности. Те информират оформящото се дихотомно въображение на зараждащата се съветология, налагайки бинарните опозиции между либерализма и тоталитаризма, и съответно между автономния и тоталитарния човек.

Според Крилова, литературните образи на Кьостлер и Оруел задават и моралната рамка на американската политическа култура от Студената война, вплетена в работата на Карл Фридрих и Збигнев Бжежински. Последните дефинират статичния тоталитарен модел чрез монопола над комуникациите, централното планиране в икономиката, масовата диктаторска партия, хомогенната идеология и разпространението на насилствената принуда (Friedrich, Brzezinski 1966).⁵

американския учител Рон Доунс от 1967 г., известен под названието „Третата вълна“. Друг пример е „Експериментът“ (американският и германският вариант): филм, вдъхновен от класическия Станфордски затворнически експеримент на американския психолог Филип Зимбардо. Тук се разиграва социален експеримент, в който на участниците се дават роли на затворници и надзиратели. И в двата филма присъства демократичният герой: затворник, подготвящ бунт срещу нарастващата агресия на надзирателите. Чрез тези примери се стремя не да покаже как работи модерната власт, а как се очертават определени обществено споделени образи на авторитаризма, през които се артикулира възможността за либерален субект. Разбира се, резултатите на експерименти в полето на социалната психология, като Милграмският или Станфордският, могат да послужат и за задълбочени социологически изследвания на модерната власт (Бауман 2002).

⁴ Този тип апроприации пропускат съществуването на повече пластове във въпросните книги и автори. Например Оруел заявява себе си като защитник на „демократическия социализъм“. Или друга голяма книга на Студената война *Аз избрах свободата* на Виктор Кравченко, която той пише след като бяга на Запад, е последвана от *Аз избрах справедливостта*, маркираща разочарованието му и от капиталистическите демокрации (вж. Жижек 2009). Освен ролята на Кьостлер и Оруел, Крилова посочва и влиянието на Хайек (Хайек 2004).

⁵ Другата класическа книга върху която се гради тоталитарната парадигма е книгата на Хана Аренд *Произходът на тоталитаризма* (вж. Аренд 1993). Тя се опитва да разграничи тоталитаризма от

В 1984 атомизираният и отчужден протагонист все пак съумява да запази своята личност цяла (поне до самия си край), настоявайки на здравия разсъдък, който ни казва, че все пак две плюс две не прави пет, а четири. Именно тук се явява либералната личност, съумяваща да запази автономния си разум, въпреки опитите на партията-държава да деформира действителността чрез манипулации на миналото, чрез извънредно насилие и тотален апарат за следене и контрол (Krylova 2000: 130). Тоталитарната парадигма, въобразяваща си абсолютната власт, оставя пространство на незасегната „автентична“ човечност: именно мястото, обозначаващо предпоставката за извънсторическото и предсоциалното кътче здрав разум, така нужно на либерално-демократичната субективност.

Наследствата от предпоставения либерален субект се преливат и в критиците на опростенческия модел на тоталитарната парадигма след ревизионисткия завой. От новата „кохорта“ се опитват да предложат друга рамка, повлияна от развитията в социалната и културната историография. Те дават по-усложнена, теоретично обоснована и емпирично информирана социална картина, в противовес на механистичната вселена на тоталната държава, манипулираните безволеви хора и индивидуалните героично-демократични дисиденти. Крилова (Krylova 2000) пише, че „фундаменталните либерални предпоставки“ в изследванията на СССР оцеляват и при ревизията на тоталитарната парадигма, като в центъра на критическата изследователска работа се поставя рационалният човек, преследващ личните си интереси.

„Тоталитаристите“ и по-ранните ревизионисти, според Момчил Христов, „намират средищна точка в концентрирането на индивидуалността и субективността на действащите в социалистическите режими“ (Христов 2011: 81). Така, продължава Христов, те споделят обща категория за „съветския човек“, която има „специфично либерално съдържание: индивидът като съзнателен субект, автор на своите действия и поддържащ поне минимум критическа дистанция спрямо обществото“ (пак там). Възпроизвеждат се идентични бинарни опозиции, позволяващи либералната субективация в рамките на въпросната научна литература. Такъв пример е употребата на понятието за „социална мобилност“ (Krylova 2000: 140) при изследванията на сталинизма на Шейла Фицпатрик (вж. Fitzpatrick 2000, 2008; Fitzpatrick, Geyer 2008) и конкретно идеята за това как „личният интерес“ у печелившите от сталинистката революция води до легитимация на режима. Това, което различава ревизионизма на Фицпатрик от „тоталитаристите“, е, че при нея приплъзването на либералната личност се получава не толкова в отрицание на режима, а през подчинението от личен интерес.

В по-късните развития в ревизионистките подходи,⁶ под влияние на структурализма и постструктурализма, тези наследени либерални предпоставки за „личния интерес“ срещу

останалите авторитаризми, а във второто издание на книгата изключва от понятието всички фашистки и социалистически режими освен нацизма и сталинизма.

⁶ За детайлно изследване на разнородните ревизионистки подходи и изследователски „поколения“, вж. Христов 2009, 2011. Христов показва ясно как късните развития проблематизират предпоставения либерален субект и превъзможват бинарните опозиции.

(или със) „системата“, както и бинарните опозиции се превъзможват. Например Йохан Хелбек (Хелбек 2010; вж. също Hellbeck 2006) критикува по-ранните ревизионисти като Фицпатрик за това, че „не правят опит за критически анализ на формите, които личният интерес би могъл да приеме в едно социалистическо общество“. Алексей Юрчак (Yurchak 2007: 4-8) проблематизира господстващите бинарни опозиции като истина-лъжа; морал-корупция; официален език-контраезик; конформизъм-дисидентство; лице-маска и т.н., показвайки, че често съветските граждани не се намират в нито едно от възможните крайни положения.

В България най-значимата употреба на тоталитарната парадигма е тази на Жельо Желев, конструирана първоначално в дисидентската му книга *Фашизмът (тоталитарната държава)*.⁷ Той дефинира тоталитарната държава като поглъщаща все повече сфери на обществения живот и съответно като срастване между партия и държава. В предговора на изданието от 1990 г., Желев допълва, че „всъщност“ комунистическите режими са още по-тоталитарни, защото успели да се разпрострат и до „икономическата база“, а не се ограничават с „политическата надстройка“ (Желев 1990: 11). Тази „унификация на целия обществен живот“ изтрива „истинската интелигенция“ като на нейно място създава „псевдоинтелигенция“ (пак там: 151). Унищожава и „истинските“ авторитети, „истинското“ гражданско общество и т.н. Именно чрез този реторически ход става възможно Желев да очертае либерално-демократичното пространство (на „истинското“ гражданско общество, на „истинската“ интелигенция, на „истинските“ елити и пр.).

Показателна за подхода на Желев е теорията му за тоталитарното изкуство. Според него, „фашистката партия“ не може да позволи съществуването на „литература и изкуство, противоречащи на нейните идеали“, а за да реализира това се налагало изкуството да се доближи „до широката маса“ и „свързване на изкуството с народа“ (пак там 152-153), както и да е „реалистично и фотографски точно... да няма място за двусмисленост, намеци или загатвания, които биха могли да объркат или озадачат консуматора“ (пак там: 160). За това и тоталитаризмът заклеявявал модернизма (напр. в печално известната изложба „Изродено изкуство“), защото „субективната свобода на художника“ противоречи на „посредствеността“. „Всъщност и държавата, и посредствеността са еднакво заинтересовани да смажат истинското изкуство, инстинктивно стремящо се към свободата и разгръщането на всяка отделна личност“ (пак там: 167-168). А „развито, богато и многообразно може да бъде само общество, което се състои от свободни и многостранно развити личности“ (пак там: 273).

Тук не става въпрос за общ подход, а по-скоро за споделена „репресивна хипотеза“ (в смисъла на Фуко), очертаваща контурите на либералното спрямо нелибералното, на отвореното спрямо затвореното общество. Проблемът на тази

---

⁷ Не твърдя, че книгата на Желев е толкова значима като подход, а това, че възпроизводството на тоталитарната парадигма в България по време на социализма и последвалите гонения срещу Желев стават решаващи за политическата му кариера след 1989 година. Това, че той е първият демократично избран президент означава, че е и централна демократична политическа емблема.

перспектива е, че не може да мисли потенциалните артикулации между либералната и авторитарната личност, както и това, че разчита на твърди опозиции, които не винаги съществуват в социалната практика. От друга страна, въпросната споделена хипотеза е изключително ефективна от гледна точка на формирането на политически субективности през очертаването на „конститутивното Външно“.

Либералният човек в епохата на демократизацията

След разпада на авторитарните режими в Южна Европа, някои правителствени експерти, близки до администрацията на Рейгън, започват да говорят за „глобална демократическа революция“. Постепенно разработват аналитична рамка, чрез която да концептуализират и да реагират на актуалните политически събития, оформена най-вече около класическият многотомник *Преходи от авторитарно управление* на Шмитър и О’Донъл (O’Donnell et. al. 1986). Така се ражда транзитологията, чийто активисти се обединяват около издания като „Journal of Democracy“ на National Endowment for Democracy. Въпросният (активистки) подход към демократизацията, според Никола Гийо (Guilhot 2005), е продукт на сложни политически и идеологически конфликти, конструирал се в опозиция на по-ранната модернизационна теория, която е била определяща за американската външна политика преди неоконсервативната революция на Рейгън. Основното разграничение е в това, че към края на Студената война развитието на обществата вече не се мисли като взаимно наследяващи се (прогресивни) стадии, както е например при структурния функционализъм на Парсънс. Отхвърля се идеята за това, че има предварителни изисквания за демократизация, фокусът се измества към самия процес на „преход“, а промотирането на демокрацията става желателно. Всъщност, тези критики на модернизационния подход могат да се проследят до 1970 г. (Rustow 1970), но формиращата роля на транзитологията във външнополитическия истаблишмънт на САЩ става едва през 1980-те. Самите Шмитър и О’Донъл през 1970-те още държат на „старото“ съобразяване с „предварителните условия“ (вж. Møller, Skaaning 2013: 127-129). Гийо (Guilhot 2005) разглежда интелектуално-политическите трансформации на американския неоконсерватизъм и успеха му да преосмисли значението на човешките права. Така от понятие, което е служело за защита от прекомерното упражняване на власт, то се влива в самото ядро на властта. Въпросното преосмисляне позволява и идеята за „хуманитарна интервенция“, която да инсталира демократични режими с цел отстояването на човешките права.

Разбира се, последната демократизационна вълна не винаги изисква чак такива драстични мерки. В случая, важното е, че виждането за демокрацията, в рамките на транзитологията, предполага либералната личност като отрицание на нелибералната, т.е. пак в дихотомията свобода-подчинение. Известният доклад за „напредъка в демократизацията“ на Freedom House категоризира всички страни чрез рейтинги, замервания и индекси, като финалният резултат е поставянето им на скала, която ги подрежда като „свободни“, „частично свободни“ и „несвободни“.

Така конструираните бинарни опозиции (както и предпоставената демократизационна телеология) обаче създават трудности за описанието на разнородните емпирични контексти и липсата на очакваната еднолинейност. Транзитологията е принудена постоянно да осъвместява разрывите между пределно общите си понятия и описанието на отделните случаи. Един от начините да реши проблема с категориите си е като умножава концепциите си, така че да включват все повече отделни случаи, картографирайки десетки подвидове демокрации, преходи, тоталитаризми, авторитаризми и т.н.⁸

Друга стратегия за мислене на липсата на еднолинейност е през метафората за постоянно идващи и оттеглящи се вълни. Например постсоциалистическите страни се представят (Bunce et. al. 2010) като вплетени в манихейски сблъсък между приятели и врагове на демокрацията. Този сблъсък предизвиква конфликтни приливи и отливи на демократизационните вълни. В същия сборник Цвета Петрова (Petrova 2010) разглежда политическите конфликти от 1990-те в България като сблъсък между нелибералния, антизападен, антиреформаторски, стар елит и прозападния, либерален, демократичен, европейски и нов контраелит. Тя описва политическия плурализъм от 1990-те като „баланс на силите“, който възпирал „икономическия преход и консолидацията на демокрацията“. Нейната аргументация е добър пример за конструирането на либерално-демократичната позиция през отрицанието на описаните като антидемократични, антизападни, неререформирани комунисти.

Разбира се, остават интелектуалните ограничения на извличането на либерално-демократичната субективност само от опозицията на предпоставената авторитарно-консервативна такава на „старите елити“. През 1990-те години, в антикомунистическото движение СДС се включват всевъзможни политически субекти: от Алтернативната социалистическа партия до Българския демократичен форум (БДФ). Последният представя себе си като наследник на про-нацистките легионери (вж. Поппетров 2008). От друга страна обаче въпросната реторическа стратегия се оказва доста точна от гледна точка на тогавашните самоописания на ангажираните дейци. Това е така, именно защото тотално различни сили и тенденции придобиват „обща“ политическа идентичност в процеса на противопоставяне на споделена „репресивна хипотеза“.

Тук се вписва и (пост)дисидентската идеология на „гражданското общество“, позволяваща в нейната „репресивна хипотеза“ да се влеят хетерогенни елементи, които, макар и формирани в отрицание на социалистическия режим, не са задължително освободени от определени авторитарни предразсъдъци. Пример за това е позицията на съветския дисидент Владимир Буковски, който при посещенията си в България заяви, че е разкрил световен „пъклен план за разрушаване на обществата“, подготвен от „активистите на различни малцинствени групи – хомосексуалисти, феминистки,

---

⁸ В опита си да удържи разрастващата се терминология, Кародърс смята, че множащите се „квалифицирани“ демокрации могат да се заменят с общото понятие за „сива зона“. Сивата зона е това, което маркира пространството на изчезналия стар ред и очакването на новия (Вж. Carothers 2002).

религиозни общности и др.”⁹ Това не е изолиран случай. Друг пример са антисемитските писания на Солженицин след разпада на СССР. В България, след 1989 г., правозащитникът и дисидент Илия Минев публикува статии, в които отрича Холокоста.¹⁰ Тук не твърдя, че Солженицин или Минев имат либерални и демократични виждания. Твърдението ми е, че в процеса на конструиране чрез противопоставяне, в либералната политическа субективност могат да се впишат и крайно авторитарни позиции. Фигурата на Илия Минев и ключовото му участие в създаването на дисидентското Независимо дружество за защита на правата на човека през 1988 г. често присъства в конструирането на либерални генеалогии. Това важи и за Солженицин. Например през 2012 г. по-време на делото срещу Pussy Riot,¹¹ активистите на групата се позоваха на Солженицин, за да се обвържат с историята на съпротивата срещу социалистическия режим в СССР.

Освен като фигури на съпротивата срещу авторитаризма, антилиберални позиции могат да се разпознаят в либералния субект и по-директно. Например, в България през 2000 г. СДС изисква ostrаняването на Благовест Сендов от поста му на заместник председател на Народното събрание по повод на подписано от него писмо до президента на Израел. Писмото изразява критична позиция относно ролята на Борис I в спасяването на българските евреи. На парламентарното заседание Дянко Марков (от БДФ) заявява, че депортирането на евреите от окупираните територии¹² в лагерите на смъртта „не е военно престъпление”, защото те са били „враждебно население”, а и че САЩ също „депортираха населението от тихоокеанското крайбрежие, което има японски произход”.¹³ Не твърдя, че Дянко Марков е демократичен или либерален, а че неговата позиция може да се впише в един по-широк либерален политически субект чрез опозицията срещу въпросното „предателство” на „националните интереси”, както е аргументирано тогава. Още повече тази защита на „националните интереси” е подета от СДС, а не е индивидуален проект на Марков. Това в никакъв случай не означава, че СДС не е истински либерално-демократична партия. Съответно, за да е възможно справянето с този

---

⁹ E-vestnik: „Владимир Буковски: Гейове и феминистки превзеха властта. Започна нова Оруелска епоха”, <http://goo.gl/sj32P> Последно посетено на 03.07.2013.

¹⁰ Връзка към статията на Минев може да се намери на <http://monarchism.blog.bg/politika/2010/09/03/iliia-minev-za-hitler-i-holokosta.600189> Последно посетено на 03.07.2013.

¹¹ Протестната музикална група, която организира множество акции срещу руския авторитаризъм. В началото на 2012 г. Pussy Riot нахлува в московския православен храм „Христос Спасител” и изпяха песента си „Богородице, изгони Путин”, а за това получиха ефективна присъда. Музикалната група се превърна в един от най-разпознаваемите международни образи на борбата за демокрация в Русия, в значително по-голяма степен от други осъдени артисти и дори от мащабното протестно движение от края на 2011 година.

¹² Понятието окупация е ползвано още през 1941 г. (Вж. Йотов 2013).

¹³ Стенограма от пленарното заседание на Народното събрание от 27.06.2000. <http://www.parliament.bg/bg/plenary/ns/6/ID/2170> Последно посетено на 03.07.2013г.

парадокс предлагам да се мисли как хетерогенни (либерални и антилиберални) елементи могат да съжителстват през производството на тяхното „конститутивно Външно“.¹⁴

В изследването си на либералния анти-популизъм Росен Джагалов (Djagalov 2011: 24) дава сходен пример и с Валерия Новодворская, която по време на социализма е насилствено въдворена в психиатрична клиника заради това, че защитава човешките права в СССР, а след 1991 г. е създател на либералната партия „Демократически съюз“. Джагалов обаче показва как Новодворская изразява разочарованието си от демократичните промени в Южна Африка след 1990 г., казвайки, че „апартейдът е нещо нормално“, защото коренното мнозинство изпитвало „удоволствие от палезите, убийствата и насилието“, и следователно не е способно да се самоуправлява. Това не значи, че Новодворская не е „истински“ либерална, а че е способна да съчетае въпросните „специфични идеи“ за чернокожото население на ЮАР с безкомпромисната си борба за демокрация в Русия.

Тук държа да подчертая следното: не твърдя, че има нещо същностно авторитарно в либерализма (било то по принцип или в постсоциалистическия му вариант), а още по-малко пък нещо задължително расистко. Това, което обаче се опитвам да покажа, е възможността в либералната субективност да се впишат и авторитарни елементи (под различни форми). Те остават хетерогенни, запазвайки различието едни спрямо други, но разпознават споделеното си общо либерално-демократично цяло в „конститутивното Външно“, във въображения от тях враг в лицето на комунизма, авторитаризма, тоталитаризма и т.н. Ще се върна към тази проблематика, когато представя понятието за популизъм на Ернесто Лакло.

Ключовото тук е възможността в (пост)дисидентската идеология на „гражданското общество“ да се впишат противоречиви позиции. Например, в Унгария причината националистите да се асоциират с антикомунистическия проект за изграждане на гражданско общество е това, че приемат унгарците извън граница като изоставени от държавата, а тяхната „принадлежност“ към „унгарското гражданско общество“ за „безспорна“. Тази конкретна дисидентска практика прави възможно да се циментира „национално-либералното“ гражданско общество, поне до разпада на споделения враг (вж. Eyal 2000).

Ако се ограничим до чисто релационно и ситуативно дефиниране, то, както споменах, демократизационният взор на автори като Цвета Петрова (Petrova 2010), в известен смисъл, отговаря на саморепрезентациите на 90-те в България. Но след като през 2001 г. се разпаднат двуполюсният модел и „традиционните“ антикомунистически десни партии, става все по-трудно либералната и антилибералната позиции да се мислят като радикално разделени. Например, електоралният успех на НДСВ през 2001 г. дължи ли се на заявките

---

¹⁴ За това как съдбата на евреите се мобилизира в политическите противопоставяния през 1990-те вж. Деянова 2009: 152-169. Вж. също Поппетров и Тодоров 2013: 7-40. Вече съдбата на евреите не е толкова централна за конструирането на политическите субективности в България, а се проектира в полето на международните отношения (вж. Деянова 2012). За историографското измерение на проблема вж. Данова 2013.

им за либерална икономическа политика, про-европейските им позиции или на обявените им за популистски възгласи? Как би била възможна коалицията между НДСВ и БСП след 2005 г., ако стабилността на двойствените разкази от 90-те не се бе разпаднала? Друг пример е неформалната коалиция между ГЕРБ и „Атака“ в първата половина от управлението след 2009 година. Политическата идентичност на най-голямата партия в момента (ГЕРБ) също е противоречива и в този смисъл отворена за конфликтни категоризации. ГЕРБ, макар и сами да настояват на своя гражданско-европейски характер, биват обявявани същевременно за крайно десни, крайно леви, за антикомунисти и за комунисти. Всъщност тази категоризация не е само външна. Политическият дискурс на ГЕРБ преплита носталгични заявки към фигурата на Тодор Живков¹⁵ с ясно изразен антикомунизъм.¹⁶

Възможен начин за (либерално) справяне с този (привиден) парадокс е чрез употребата на многозначителното понятие „популизъм“, способно да вмести в себе си редица (тотално противоречиви) практики. Така либерално-авторитарните родства се изнасят към „популистката заплаха“, а „автентичната“ либерално-демократична позиция преоткрива своите условия за възможност пак през отрицанието.

Популистката „заплаха“

Понятието популизъм се ползва предимно обвинително-предупредително, очертавайки някаква предположена заплаха за либералната демокрация, като същевременно цели да включи разнородни политически феномени, вариращи от Чавес до Хайдер, и от Саксбурготски до Сидеров. Антоний Тодоров (Тодоров 2007) показва как популизмът може да се ползва „като клеймо...“, за да се дисквалифицира политическия противник“. Но това „клеймо“, както пише Тодоров, служи и „за да се утвърди собствената политическа самоличност за сметка на опонента“.

Според Бойко Пенчев, съвременният популизъм в България е пряко наследство от Тодор Живков, който е „парадигматичният популист“ (Пенчев 2007: 64). Именно популизмът, според Пенчев, идва да легитимира властта след Априлския пленум и последвалия националистически завой, изразяващ „успешното натурализиране на връзката между партия и народ“ (пак там). Така „популизмът“ се проектира върху „[ф]иният антииндивидуализъм, наследен от 60-те години“, а можело да се изтегли дори до „черковното движение и споровете около приемането на устава през 1871 г.“ (пак там:

---

¹⁵ Например, през 2010 г. Бойко Борисов казва, че „Фактът, че 20 години след падането му от власт никой не го [Живков] е забравил показва, че доста неща са били направени. А е и факт, че 20 години ние приватизираме, ние само приватизираме това, което е построено до тогава“ (вж. <http://goo.gl/7H8k7> Последно посетено на 03.07.2013).

¹⁶ През 2012 г. Симеон Дянков разясни, че пенсионерите в България са бедни, защото „комунистите“ били „60 години на власт“ (<http://goo.gl/hY03h> Последно посетено на 03.07.2013). Но това противоречие не е между различни фигури в ГЕРБ. Борисов посвети изборната си победа през 2009 г. на паметта на дядо си, който бил убит от комунистите. Фигурите на „комунистите“ и „турците“ също постоянно се мобилизират в нападките срещу политическите съперници.

69). Светослав Малинов също прави такова историческо разгегляне на „спецификата“ на българския популизъм, намирайки първичният му израз в отхвърлянето на „консервативният проект за Конституция“ след Освобождението (Малинов 2007: 80). Той предлага българският популизъм да се мисли като разиграващ се в едно „марксистко разбиране за същността на политиката”,¹⁷ т.е. като конфликт, „като борба за власт” (Малинов 2007: 77).

Според Малинов, Карл Шмит дава „логически завършек на марксисткото понятие за политическото, лишено от какъвто и да било утопизъм” (Малинов 2007: 79). Това, което той има предвид, е шмитианската дефиниция на политическото като способността за разграничение между приятел и враг, като възможността за определяне на вражество (Шмит 2008). Малинов вероятно не би се съгласил, но тази логика на политическото описва доста точно и формирането на либерално-демократическия субект, както се вижда от всички примери в настоящия текст.

В този смисъл, пост-лаканианският подход на Ернесто Лакло (Laclau 1977, 1980, 2005; Лакло 2013)¹⁸ е способен да мисли популизма (мислен антисубстанциалистки – през форма и практика, а не през съдържание) като синоним на политическото. Според Лакло, популизмът структурира политическото чрез закотвянето на диференциалната логика (на разнородни и неудовлетворени искания) във верига от еквивалентности. Последната е обединена около централно искане, което, въпреки че остава конкретно, започва да функционира като общо – в смисъл, че останалите искания от веригата се припознават в него. Лакло нарича централното искане „празно означаващо”. То, от своя страна, маркира границите на популисткия субект, сочейки споделения му враг. Според Лакло, не може да има популизъм без враг, а врагът може да е всичко: комунистите, популистите, авторитаристите, системата, олигархията, стария режим и т.н. Лакло нарича този процес трансформация на „демократичния” субект (чиито разнородни искания си остават разнородни) в народен. Единият вариант за разпад на веригата от еквивалентности се

---

¹⁷ Тук обаче има важен нюанс. В марксистката традиция политическото никога няма статута на цялостна автономия (до известна степен с изключение на Сорел) от останалите обществени отношения (политическата икономия, класовата борба, идеологията и т.н.). Автономията му винаги остава относителна, а цялостна единствено в постмарксизма при автори като Ернесто Лакло и Шантал Муф (вж. Mouffe, Laclau 1985; Mouffe 2005; Муф 2013).

¹⁸ Теорията за популизма на Лакло запазва основните си характеристики още от 1970-те години. Единственото изместване е това, че през 1977 г. още набляга на „класата” като „празното означаващо”, около което се формира популисткия субект. Употребата на понятието „класа” не означава, че той го ползва субстанциалистки, то е също толкова в рамките на дискурсивната теория. През 2005 г. набляга на „народа” като закотвящото политическия субект означаващо, а в последния си текст настоява на това, че конкретното „празно означаващо” не е от значение, а е важна неговата роля. Така популизмът става синоним на политическото. За критика на радикалния формализъм на Лакло (вж. Stavrakakis 2004). В България след 1989 г. (а още повече след 2001 г.) обаче има и либерално-демократични препратки към „народа” и той се слива с препратките към „гражданското общество”. На концептуално ниво можем да разграничим двете категории, но не и при конкретни перформативни субективации.

осъществява, когато (значителна) част от исканията се удовлетворят. А другият вариант предполага реартикулирането на границата на популисткия субект чрез изместването на означаващото, което я крепи; т.е. чрез трансформацията на „празното означаващо“ в „плаващо“.

Консолидирането на популисткия субект изисква начертаването на разделителна линия между искания вътре и споделения враг. Но тази линия работи в смисъла на споменатото „конститутивно Външно“, не е статична, а се прекроява постоянно. Колкото повече различни неудовлетворени („демократични“) искания се припознаят в „празното означаващо“, толкова по-изпразнено от конкретиката си се оказва то. „Празното означаващо“ е всеобщо разпознатата възможност за еквивалентно отхвърляне на предпоставения враг. Но равностойността на елементите на популисткия субект остава само на нивото на споделеното им (негативно) отношение към външната граница, докато през това време те запазват хетерогенната си логика едни спрямо други.

Това е обратното на често срещаните дефиниции на популизма като идеология,¹⁹ която мисли обществото като две изцяло противоречиви и хомогенни групи: „чистия народ“ срещу „корумпирания елит“. От гледна точка на Лакло, хомогенната логика е единствено на нивото „конститутивното Външно“, хетерогенността се запазва в рамките на различните искания вътре в субекта (вж. Laclau, 2005: 148), а границите са в постоянен процес на предефиниране. Последното се радикализира с трансформацията на „празното означаващо“ в „плаващо“. Разбира се, съществува проблем с това, че, както пише Жижек (Žižek 2006) в теоретично по-усложнената си критика срещу Лакло, независимо от това, че „народът“ не съществува, той, в рамките на популистката логика, действа сякаш съществува, чрез самия механизъм на негативна екстернализация на „врага“; трябва перформативно да си въобрази своята (моментна) хомогенност и се оказва неспособен да „осмисли“ вътрешните си противоречия. Тази критика на Жижек е пределно нормативна и в крайна сметка възпроивежда един триумф: в политиката се крият опасности. Тя не отрича възможността моделът на Лакло да се използва за изследването на производството на либерално-демократични субективности.

Друга критика на Жижек се отнася до това, че Лакло предполага, че популисткия субект винаги е политически, тоест, че задължително отхвърля административното отместване на политиката. При вглеждането в конституирането на либерално-демократичните субективности в България, особено след 2001 г., „плаващите означаващи“ на „доброто управление“, „експертите“ срещу „мафията“, „олигархията“, „монополите“ и т.н. се срещат често, включително и в мащабните протестни мобилизации от 2012 и 2013 година. В този смисъл, популизмът може да е антиполитически. Това сочи и към друго слабо място в теорията на Лакло. Той сякаш поставя ясна граница между институционалната логика (базирана на диференцираното задоволяване на „демократичните“ искания) и популисткия субект, който се ражда в ситуация на

---

¹⁹ Вж. напр. Albertazzi, McDonnell 2008: 3; също Mudde 2004: 543. И в двата случая понятието „идеология“ е ползвано като „система от вярвания“, а не на практика, както е при Ернесто Лакло, който наследява теорията на идеологията от алтюсерианския марксизъм и съответно от Лакан.

„аномия”,²⁰ т.е. когато институционалната логика се окаже неспособна да администрира хетерогенните „демократични” искания по разнороден начин. В тази перспектива имаме следната линия на развитие: антиполитически институционален ред, задоволяващ конкретните „демократични” искания -> криза -> аномия -> неспособност за абсорбация на диференцираните искания -> конструиране на (политически) популистки субект. Тя не може да обясни дали споменатите антиполитически субективности след 2001 г., оформени около образи като „експертите срещу мафията” са форма на (административна) институционализация или на (популистка) съпротива. В този смисъл, струва ми се възможно да се изоставят предпоставките на Лакло за редуващи се ред и безредие, стабилност и криза, власт и съпротива. Вместо това либералната демокрация може да се гледа като в постоянна „криза”, в смисъла на споменатия вече демократически парадокс, т.е. като отворена за постоянно прекрояване на своите граници. Това изоставяне може да се случи и през самия Лакло (Лакло 2005: 125-128), когато обяснява, че използва понятието „демократични” искания като искания, които едновременно могат да се задоволят от администрацията, но преминават и отвъд нея.

Теорията на популизма на Лакло има и своите политически залози и основания. Тя трябва да се разглежда в рамките на дългогодишното му търсене на възможна стратегия за радикалната левица в контекста на кризата на марксизма и конкретно невъзможността да се удържат субстанциалистките разбирания за класовата борба. Както пише Боян Знеполски (Знеполски 2012), „очевидна причина е кризата на субекта на социалната промяна след залеза на пролетариата и протестните движения от 70-те години на XX век”, като поставя в това поле не само Лакло, но също Жижек и Бадиу.

Към този момент, струва ми се, може да се прибави и отношението на Лакло към разрастването на новите популизми в Латинска Америка и конкретно в Аржентина. След политическата и икономическата криза, кулминирала в бунтовете от 2001 г., страната става свидетел на раждането на мащабна социална мобилизация около „празното означаващо” „Que se vayan todos!” („Да се разкарат всички!”). Левият перонист Нестор Киршнер успява да овладее тези настроения и през 2003 г. печели изборите, а след смъртта му неговата съпруга Кристина де Киршнер е избрана за президент през 2007 г. и през 2011 година. Така „празното означаващо” „Да се разкарат всички!” се измества към „името на лидера”. В терминологията на Лакло „името на лидера” е „празното означаващо”, което е изчистено до максимална степен от конкретност и притежава най-висока степен на ефективност. Така популисткото конституиране на „народа” комбинира продължителна и мащабна гражданска мобилизация със задълбочено реструктуриране на институционалния ред (вж. Arditi 2008). Самият Ернесто Лакло е изключително позитивно настроен към тези развития в страната си,²¹ но и политическият елит на Аржентина е повлиян от идеите му. Например Хуан Медина, настоящият ръководител на

---

²⁰ За критика на Лакло в тази посока вж. Arditi 2010: 493-494.

²¹ Acercando Naciones: Laclau: “It’s the best time in Argentina I’ve known.” <http://www.acercandonaciones.com/en/cultura/laclau-%E2%80%99Ces-el-mejor-momento-de-la-argentina-que-he-conocido%E2%80%9D.html> Последно посетено на 03.07.2013.

политическия кабинет на аржентинския президент, се описва като привърженик на теорията на Лакло.²²

Лакло разработва теорията си като критика на разпространените употреби на понятието „популизъм“ като обвинение. Популярните подходи нямат ясна теоретична рамка, а по-скоро разчитат на емоционалния потенциал на понятието, което може да предизвиква негативни усещания за заплахата.²³ Ако поставим популизма в тази светлина, то тогава това би изисквало предпазни мерки: отчленяване на опасните от безопасните му форми и съответните политически действия (вж. напр. Смилов 2007). Теорията на Лакло, от друга страна, предлага (формален и анти-дескриптивен) модел, в който понятието може да функционира по аналитичен начин, за да разберем по-добре конкретни дискурсивни практики. Тя е не толкова средство за правене на политики (разбира се, както споменах, може да е и това), а е начин да се разберат спецификите на конструирането на контекстуални политически субективности. От тази гледна точка това, което Муде (Mudde 2004) нарича „популистски *Zeitgeist*“, не е някаква специфична среда, а самата структура на политическото.

Независимо от споменатите политически залози в модела на Лакло, формалният му и дискурсивен подход има универсално приложение. Чрез него може да осмислим както дадените примери за либерална субективация през „конститутивното Външно“, така и множеството споменати моменти на (хетерогенни) родства между либералното и авторитарното в общ либерално-демократичен субект. С разпадането на стабилните политически идентификации след 2001 г. в България, социалното недоволство не може да се фокусира върху ясно очертаема външна граница, както през 1990-те. Така „празните означаващи“ на тогавашните популистски идентификации стават „плаващи“, следователно споделени от „вражески лагери“ отвъд отграничителната линия. Това ожесточава борбата за хегемония и води до изместване на търсенето на враг в полетата на окултно-езотерично-задкулиското: „скрити сили ни контролират“; „кукловоди дърпат конците“, „задкулисието властва“. Чрез новите „плаващи означаващи“ става възможно да има носталгия по Живков, но комунизмът да е виновен за всичко (този дискурс не е монопол на Борисов, той стъпва на по-широки обществени нагласи). А това втечняване на границите отваря пътя към радикализацията на конспиративното търсене на съперничество: още по-скрити врагове; кукловоди направляват кукловодите; още по-пъквени планове за затриване на България и други. Това са призови „против задкулисието“, „за експерти срещу мафията“, „за повече гражданско участие против неморалните политици и монополите“, „за добри икономисти срещу олигарсите-манипулатори“, които обединяват управляващи и опозиция, десни и леви, богати и бедни. Тези обединяващи призови обаче не изтриват социалните антагонизми, а ги изместват

---

²² MercoPress Argentina new cabinet minister, a political scientist from Peronist nomenclature. В MercoPress. 07.12.2011. <http://en.mercopress.com/2011/12/07/argentina-new-cabinet-minister-a-political-scientist-from-peronist-nomenclature> Последно посетено на 03.07.2013.

²³ Например, Франсоа Ейсбург споделя в своя научна статия за популизма, че „Чавес е отвратителен човек“ (Ейсбург 2007: 101).

към имагинерни фигури: чужденците, корумпираните политици (персонализация), партиите (политическото представителство), олигарсите, експертите, тайните служби, малцинствата, монополистите, комунистите... Докато в даден момент не започнат да се превъплъщават в евреи, а после в масони, извънземни, илюминати и така нататък. От тази гледна точка 2001 г. не маркира появата на нов популизъм, а бележи кризата на старите, трансформирайки политическите популизми от 1990-те в антиполитически. Въпросът е кога те ще се превърнат пак в политически и каква форма ще приемат тогава.

Цитирана литература:

- Аренд, Х. 1993. *Тоталитаризмът*. София: Панорама
- Бауман, З. 2002. *Модерност и Холокост*. София: Лик
- Бурдийо, П. 2004. „Ориентири“. В: Деянова, Л. (съст.) *Социологията като шанс*. София.
- Браун, У. 2011. *Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория*. Пловдив: Жанет 45.
- Данова, Н. 2013. „България и Холокоста: състояние на проучване на проблема и задачи“. София, 14.01.2013, Librev <https://librev.com/component/content/article?id=1917> Последно посетено на 03.07.2013.
- Деянова, Л. 2009. *Очертания на мълчанието: историческа социология на колективната памет*. София: Критика и хуманизъм.
- Деянова, Л. 2012. „Не може да има закони за паметта“ (интервю). В. „Обектив“, бр. 203.
- Ейсбург, Ф. 2007. „Старият и Новият“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23 (1).
- Желев, Ж. 1990. *Фашизмът (тоталитарната държава)*. София: Издателство на БЗНС.
- Жижек, С. 2009. „20 години от рухването“. В. „Култура“, бр. 41, 26.11.2009 <http://www.kultura.bg/bg/article/view/16315> Последно посетено на 20.05.2013.
- Знеполски, Б. 2012. „Долу демокрацията! Да живее народът! („Народът“ като критическа идея в съвременната радикална политическа философия)“. *Критика и хуманизъм*, бр. 38.
- Йотов, С. 2013. „70 години война на интерпретациите“. София, 17.05.2013, Librev <https://librev.com/discussion-bulgaria-publisher/2058-70> Последно посетено на 03.07.2013.
- Кръстев, И. 2007. „Популисткия момент“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23.
- Кръстев, И. 2013. „Новият авторитаризъм. Лекция в памет на Сиймор Мартин Липсет“. <https://librev.com/discussion-politics-publisher/1939-2013-02-03-15-15-49> Последно посетено на 03.07.2013.
- Лакло, Е. 2013. „Популизмът – какво ли значи това“. *Критика и хуманизъм*, бр. 41.
- Малинов, С. 2007. „Размисли за българския популизъм“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23.
- Муф, Ш. 2004. „Демократичното гражданство и политическата общност“. В: Муф, Ш. (съст.) *Измерения на радикалната демокрация днес*. София: Критика и хуманизъм.
- Муф, Ш. 2013. *Демократическият парадокс*. София: Изток-Запад.

- Пенчев, Б. 2007. „Националпопулисткото наследство на социализма“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23.
- Поппетров, Н. 2008. *Фашизмът в България. Развитие и прояви*. София: Кама.
- Поппетров, Н., В. Тодоров. 2013. *VII Състав на народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941-1944 г.* София: Изток-Запад.
- Смилов, Д. 2007. „Баналността и екстремизмът в популизма: анализ на заплахите“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23.
- Тодоров, А. 2007. „Националпопулизмът срещу демокрацията“. *Критика и хуманизъм*, бр. 23.
- Фром, Е. 1992. *Бягство от свободата*. София: „Христо Ботев“.
- Хайек, Ф. 2004. *Пътят към робството*. София: МаК.
- Хелбек, Й. 2010. „Идеология на всекидневието: животът по времето на сталинизма“. В. „Култура“ бр. 23 (2596).
- Христов, М. 2009. „Мишел Фуко и историческата социология на социализма“. *Критика и хуманизъм*, бр. 29.
- Христов, М. 2011. „Интерпелация и/или субективация: социалистическият субект между Фуко и Алтюсер“. *Социологически проблеми*, 3-4.
- Шмит, К. 2008. *Понятието за политическото*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson, N. Sanford. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers.
- Albertazzi, D., D. McDonnell (eds.) 2008. *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Arditi, B. 2008. “Arguments About the Left turns in Latin America. A Post-Liberal Politics?” *Latin American Research Review*, 43(3).
- Arditi, B. 2010. “Populism is Hegemony is Politics? On Ernesto Laclau's On Populist Reason.” *Constellations*, 17(3).
- Bunce, V., M. McFaul, K. Stoner-Weiss (eds.) 2010. *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carothers, Th. 2002. “The End of the Transition Paradigm.” *Journal of Democracy*, 13(1).
- Djagalov, R. 2011. *The Anti-Populism of the Late-/Post-Socialist Intellectuals*. Working Group on Globalization and Culture, Yale University.
- Eyal, G. 2000. “Antipolitics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Transition to Czech Capitalism.” *Theory and Society*, 29(1)
- Fitzpatrick, Sh. 2000. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: OUP.
- Fitzpatrick, Sh. 2008. Revisionism in Retrospect: A Personal View. *Slavic Review* 67(8).

- Fitzpatrick, Sh., M. Geyer. 2008. *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. 2010. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. (Michel Foucault: Lectures at the Collège de France). New York: Palgrave. Foucault, M. 2010. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. (Michel Foucault: Lectures at the Collège de France). New York: Palgrave.
- Friedrich, C., Z. Brzezinski. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fromm, Erich. 1957. *The Authoritarian Personality*.
<http://www.marxists.org/archive/fromm/works/1957/authoritarian.htm> Последно посетено на 03.07.2013.
- Guilhot, N. 2005. *The Democracy Makers: Human Rights and International Order*. Columbia University Press.
- Harvey, D. 2005a. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: OUP.
- Harvey, D. 2005b. *The New Imperialism*. Oxford: OUP.
- Hellbeck, J. 2006. *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Krastev, I. 2013. *In Mistrust We Trust: Can Democracy Survive When We Don't Trust Our Leaders?* Ted Books. Kindle Edition.
- Krylova, A. 2000. "The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies." *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, V. 1. No 1.
- Laclau, E. 1977. *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: Verso.
- Laclau, E. 1980. "Populist rupture and discourse." *Screen Education*, 34.
- Laclau, E. 2005. *On Populist Reason*. London: Verso.
- Madison, G. 1998. *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*. Routledge.
- Mirowski, Ph., D. Plehwe. 2009. *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. New York: Harvard University Press.
- Møller, J., S-E. Skaaning. 2013. *Democracy and Democratization in Comparative Perspective. Conceptions, Conjunctures, Causes, and Consequences*. New York: Routledge.
- Mouffe, Ch., E. Laclau. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Mouffe, Ch. 2005. *On the Political*. Routledge.
- Mudde, C. 2004. "The Populist Zeitgeist". *Government and Opposition*, 39(4).
- O'Donnel, G., Ph. Schmitter, L. Whitehead. 1968. *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Petrova, Ts. 2010. "A Post-communist Transition in Two Acts The 1996–7 Antigovernment Struggle in Bulgaria as a Bridge between the 1989–92 and 1996–2007 Democratization Waves in Eastern Europe." In: V. Bunce, M. McFaul, K. Stoner-Weiss (eds.) 2010. *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rustow, D. 1970. "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model." *Comparative Politics*, 2(3).
- Stavrakakis, Y. 2004. "Antinomies of formalism: Laclau's theory of populism and the lessons from religious populism in Greece." *Journal of Political Ideologies*, 9(3).
- Yurchak, A. 2007. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton University Press.
- Zizek, S. 2006. "Against the Populist Temptation - Lacan." <http://www.lacan.com/zizpopulism.htm>
Последно посетено на 03.07.2013.

Електронни източници

- Минев, И. „Гражданин номер 1 на САЩ“. <http://monarchism.blog.bg/politika/2010/09/03/iliia-minev-za-hitler-i-holokosta.600189> Последно посетено на 03.07.2013.
- Народно събрание на Република България: Стенограма от пленарното заседание на Народното събрание от 27.06.2000. <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/6/ID/2170> Последно посетено на 03.07.2013.
- E-vestnik: „Владимир Буковски: Гейове и феминистки превзеха властта. Започна нова Оруелска епоха“. <http://goo.gl/sj32P> Последно посетено на 03.07.2013.
- Novini.bg: „Дянков: Комунистите са виновни за бедността на пенсионерите.“ 07.12.2012, <http://goo.gl/hYO3h> Последно посетено на 03.07.2013.
- MercoPress. 2011. "Argentina new cabinet minister, a political scientist from Peronist nomenclature." 07.12.2011. <http://en.mercopress.com/2011/12/07/argentina-new-cabinet-minister-a-political-scientist-from-peronist-nomenclature> Последно посетено на 03.07.2013.
- Politikat.net: „Борисов: С Живков сме несъизмерими, една стотна да постигнем от построеното от него ще е успех“ <http://goo.gl/7H8k7> Последно посетено на 03.07.2013.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 104

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 104

**ПРОБЛЕМИ В ОБРАЗОВАНИЕТО ПО СОЦИОЛОГИЯ, ИДЕНТИФИЦИРАНИ ОТ
ПРЕПОДАВАТЕЛИТЕ ПО СОЦИОЛОГИЯ В ЧЕТИРИ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТА**

ИВАЙЛО ЙОРГОВ

***Ivaylo Yorgov. ISSUES IN TEACHING SOCIOLOGY IDENTIFIED BY SOCIOLOGY TEACHERS IN
FOUR BULGARIAN UNIVERSITIES***

The article presents a diagnostic of the issues which teachers in sociology departments identify in the BA and MA degrees in Sociology and shows the logic of these issues. The objectives of the text are to rather exhibit the opinions of the teachers in sociology than critically analyze them. In that sense the goal of the article is to initiate a debate on the difficulties they face and to provoke the search of common solutions. The issues teachers in sociology face are classified in three major groups. Two of them are related to the two sides directly involved in the education in sociology, namely the students and more specifically their level of knowledge when entering the university and their motivation, and the teachers and organization of the pedagogic process. The third group of issues related to a issues rooted in the wider institutional and societal frame of development of the (higher) education.

През 2012 г. Асоциацията на студентите по социология в СУ проведе втората част от започналото през 2010-2011 г. изследване сред преподаватели по социология в четири университета в България: Софийски университет, Пловдивски университет, Югозападен университет, Университет за национално и световно стопанство. Целите на това изследване бяха да се провери дали е възможно да се реконструира ядро от задължителни автори, подходи и методи в социологията, както и да обясни начина, по който се формира установеното социологическо ядро в изследваните социологически катедри: формални – неформални механизми на установяване и възпроизводство на социологическия канон. Фокусът върху тези цели има за своя отправна точка два момента в развитието на социологията в България след 1989 г.: от една страна, стремежът за интегриране и усвояване на най-различни традиции и постижения на западната

социология, което при отсъствие на дискусия за това какво представлява ядрото на социологическото образование и липсата на механизми за определяне на това ядро създава възможности за субективизъм и еkleктизъм в интегрирането на споменатите постижения. От друга страна, е налице и институционална промяна, която, наред с другите си проявления, е видима в увеличаването на броя на катедрите по социология в страната, което допълнително създава предпоставки за разоряването на представите за ядрото на социологията сред преподавателите и работещите в сферата на академичната социология. Изследването се разполага в полето на изследвания на социологията в България (вж. Грекова 2002, Деянова 2009, Колева 2005, Митев и Славова 2012, Славова 2010 и 2012, и други).

За постигането на целите на изследването бяха проведени дълбочинни интервюта с повечето преподаватели по социология във всяка от четирите катедри, контент анализ на библиографиите на дипломни работи и на анотациите на курсовете по социология, беше проучена законовата рамка, в която се осъществява образованието по социология. Хипотезите, които бяха заложени в изследването, са:

- Ако изобщо бъде установен социологически канон, той ще е различен в различните катедри по социология.
- Формирането на социологически канон ще е свързано с:
  - ✓ академичния път на респондента в полето на социологията;
  - ✓ историята на катедрата и отношенията в нея, тоест с конкретното състояние на социологическото поле;
  - ✓ настоящата преподавателска практика на респондента.
- Социологическият канон не е нито ресурс, използван в борбите за специфичния социологически капитал, нито залог в тях.

Част от набора от теми, включени в дълбочинните интервюта, бяха и проблемите, които преподавателите в специалността идентифицират в преподаването по социология или с други думи – проблемите, които те срещат във всекидневната си работа. Целта на тази статия е именно диагностицирането на тези проблеми. От самото начало следва ясно да посочим, че представеният анализ няма претенциите да идентифицира проблеми отвъд тези, споменати от самите интервюирани, да търси скритите причини за това преподавателите да посочват точно тези, а не други проблеми – в него по-скоро е систематизирана в общ разказ гледната точка на самите преподаватели. Тази систематизация би могла да бъде изходна точка за един критичен анализ, ако набелязаните проблеми се интерпретират като идеологии в полето на социологията, което би изисквало сравнение с практиките на преподаване, например или като стратегии (неосъзнавани) в това поле. Бихме могли да мислим за проблемите и като за своего рода клишета, споменавани по-скоро за да прикрият същинските проблеми, отколкото да ги посочат. Не на последно място един по-критичен анализ би могъл да свърже позициите, които преподавателите заемат, не само във формалния смисъл на позицията, но и като

нагласа към социологията, към останалите участници в полето на социологията, и други. В този текст ще се въздържим от подобен анализ по две причини. От една страна, разгръщането на цялата логика на функциониране на полето на социологията (на преподаването ѝ, за да сме по-коректни), което е задължителен елемент, предхождащ критичен анализ на проблемите, посочвани от преподавателите, е непосилна задача за кратък текст, тъй като би изисквало реконструиране на целия контекст, в който се развива това поле, описване на възможните позиции в него и полагане на действията и нагласите на участниците в него в обща рамка. От друга страна, по-общата цел на това диагностициране на проблемите в преподаването по социология е да инициира разговор в специалността за трудностите, които преподавателите в различни университети срещат и да провокира търсене на съвместни решения. Поради така заложената цел в текста ще се задоволим с описание и систематизиране на проблемите, които се идентифицират от самите преподаватели. Стремехът е позициите на преподавателите по социология да бъдат представени максимално широко, а цитатите са подбрани така, че най-пълно да изразяват различните гледни точки.

Проблемите, с които преподавателите по социология се сблъскват, могат да бъдат обобщени в три големи групи. Две от тях са свързани с двете страни, пряко участващи в образованието по социология, а именно от една страна **студентите, и по-конкретно нивото на подготовката им при започване на обучението по социология и тяхната мотивация**, и от друга – **преподавателите и организацията на процеса на преподаване**. Третата група се отнася до **проблеми, които имат своите корени в по-широката институционална и обществена рамка, в която се развива образованието**.

Основен проблем, идентифициран от преподаватели и в четирите изследвани катедри по социология, е нивото на студентите, като ясно се открояват два аспекта на проблема: липса на базисни познания и обща култура, и дефицити в специфични области. Това мнение се споделя от преподаватели по най-различни дисциплини – от социология на правото до информатика, като последното е донякъде изненадващо, доколкото се има предвид сравнително високото ниво на компютърна грамотност, което се предполага че имат младите поколения. Ниското ниво на входа на университета най-често не може да бъде наваксано в по-нататъшното следване, което води до промени в програмата на отделните курсове в хода на тяхното случване, до отпадане на материал и в крайна сметка до по-ниско ниво на висшето образование.

Налице са сериозни общо-културни и образователни дефицити (P22, Пловдивски университет).

Ето го бе, ами няма гражданско образование. Гражданското образование се учи в колежа в във Франция, в Италия в 10 клас. И аз ги питам, колко от вас са чели конституцията. Не на Америка. Остави на Америка. Аз ти я преподавам американската конституция, ама то за какво ли го правя. Остави това, колко сте чели българската конституция? Ами все едно ги питам колко сте чели китайската. Добре, защо бе? Питам ги – вие ставате 3 курс, колко от вас прочетоха Закона за висше образование и правилника на съответния университет. Колко? Все едно те питам

колко пъти летя до луната? Е, какво искаш от мен. Ти не знаеш елементарните си граждански права и от тук нататък аз те уча, уча и ти вдругиден завършваш и не си станал гражданин. Това ми е болното (P43, Югозападен университет).

Три са основните причини, които преподавателите изтъкват за ниското ниво на подготовка на студентите – мотивацията им, която според мнението на преподавателите спада в последните години; качеството на средното образование, което се оценява изключително в негативни термини; качеството на самия образователен процес по социология, в който също се набелязват значителни пропуски.

Когато говорят за ниското ниво на мотивацията на студентите преподавателите по социология акцентират основно върху два момента: пасивност по отношение на самоподготовката и изградени навици за четене на книги и посещаване на библиотеки, както и липса на активност в учебния процес (участие в упражнения) – наличието на „мъртви души“. Предпоставката, или по-точно очакването тук е, че студентите би трябвало да са активни както по отношение на самоподготовката си, така и когато посещават лекции и семинарни занятия.

Промениха ни се студентите. Някога общо взето броят на студентите беше значително по-малък, бяха хора запалени по социологията, ентузиазирани, сега много често влизаш пред курсове, в които има прекалено много мъртви души" (P26, Софийски университет).

"За съжаление през последните 2 години колеги казват, че да, сякаш отново има едно спадане на интереса. И това е сериозен проблем. Мотивацията намалява (P45, Югозападен университет).

[...] народът е несериозен, второ – отсъства масово, трето – гледа да препише и много други такива работи, които се засилват с годините. Не му се готви много и гледа несериозно, убеден е, че ще го пуснат, каквото и да стане, но то и често пъти така става, защото такава е тенденцията, да не се губи студентът с неговите там парични знаци, от Министерството (P3, Пловдивски университет).

Голяма част от студентите няма навика да чете, а когато има техническа бариера, която легитимира нежеланието да четеш [неналичността на книгата], нещата стават неспасяеми (P12, Софийски университет).

С този проблем е свързано и непосещаването на лекции и упражнения от страна на студентите. По тази точка преподавателите (особено тези в началото на своята кариера) се отнасят до голяма степен с разбиране с оглед на икономическата ситуация в страната, която предполага студентите да работят докато следват.

Тук студентите имат според мен напълно безобразно отношение, аз затова казвам опитвам се да съм толерантен, разбирам че сме бедна страна и за тези които трябва да работят затова съм измислил форма на контролирана извънкласна задача (P27, Софийски университет).

Заради отвратителната политика на държавата по отношение на висшето

образование, аз съм на мнение, че преподавателят е последната инстанция, която може да привлече студентите в университета. Поради тази причина формалното присъствие за мен е абсурдно (P11, Софийски университет).

Въпреки това обаче е категорично недопустимо, а се случва, студентите изобщо да не посещават занятията, което затруднява работата на преподавателите и ощетява другите студенти.

Ниското ниво на подготовка на студентите от своя страна в най-голяма степен се отдава обаче на качеството на средното образование. Преподавателите споделят за множество липси след завършване на средното образование – липса на обща култура, неграмотност, липса на познания в конкретни области, основната от които е история. Това е особено сериозен проблем при първокурсниците, които освен това попадат и в различна от училищната среда и са неподготвени за нея.

Ниското ниво на общата култура на студентите рефлектира в отделяне на повече време за обсъждане на учебния материал и в неговото съкращаване, а това, както е показано в следващата точка, влияе на преподавателите в по-горните курсове, които забелязват дефицити и непознаване на концепции, които би трябвало вече да са усвоени в първи курс.

Качеството на средното образование спада главоломно и поради което ние като преподаватели по принуда все повече и повече се отдалечаваме от научността, за сметка на приложността, защото някои неща просто не могат да се компенсират с четири години обучение. Така, че в този смисъл Катедрата ще бъде принудена да преосмисли начина си на преподаване, но не поради причина, че тя иска, а защото просто преподавателите ще бъдат принудени. На мене тази тенденция не ми харесва, но за съжаление тя е реална (P11, Софийски университет).

Това е, въобще е образованието от основното, това не е проблем на висшето образование. Един омагьосан затворен кръг сме, в който прехвърляме вината по между си. Значи средното образование и основното образование си казват всеки може да вземе диплома в България, какво ние ще се трогваме (P2, Пловдивски университет).

Основният проблем е, че виждате ли и с годините, може би одъртявам, не се знае, но с годините общата култура на тези, които идват при нас, те са много хубави и умни деца, но общата култура, която носят от училище (P40, Югозападен университет).

Едни бяха тези, които идваха началото на 90-те години, едни бяха сега. За съжаление не към добро. В момента съм донякъде окрилен, защото най-новите са едни будни и интелигентни деца, но си личат огромните поражения от срива на средното образование, които са рефлектирали върху тях. Налице са сериозни общо-културни и образователни дефицити. ... Това, което през 90-те години се считаше за едно фоново знание, което не беше нужно да се обяснява от преподавателя, сега тук очевидно е някакво върхово напрежение да се научи (P22, Пловдивски университет).

Както беше споменато по-горе, множество преподаватели посочват като причина за ниското ниво на студентите ниското ниво на придобиване на знания в самия университет. Причините за това са две. От една страна, е налице неусвояване на материал от предходни курсове, като тук интересното е че това е мнение, споделяно основно от преподаватели в Софийския университет. На студентите, особено в по-горните курсове, им липсват познания, определяни като базови, а това води до забавяне на учебния процес, непълноценно използване на времето и като резултат – липса на достатъчно получени знания от съответния курс. Накратко казано, налице е един мултиплициращ се проблем, който в процеса на следване се задълбочава.

[...] по-скоро си дадох сметка, че студентите са били изпуснати действително още в 1-ви курс, затова тези в 4-ти курс бяха такива каквито са" (P22, Пловдивски университет).

Те не знаят фундаментални неща. Невъзможно... Идва трети курс [наименование на учебен курс] – е не могат, наистина не могат да дадат дефиниция на идеален тип (P24, Софийски университет).

Струва ми се, че на много от младите колеги от последните випуски така им липсват някакви познания точно по съдържанието на различните курсове. И изведнъж се оказва, че или трябва да навлизам във чужди територии или пък някак си много накратко и съответно доста грубо и профански да казвам върху какво стъпвам, за да продължа нататък. Така че ето, системата на тухличките, това е един от примерите, във които ми се струва, че не действа достатъчно добре (P26, Софийски университет).

За съжаление, признавам си, не знам кой преподава качествени методи в катедра Социология, но според мен не ги преподава качествено. Примерно студентите не правят разлика между пряко наблюдение и включено наблюдение, не знаят как се прави протокол от наблюдение (P27, Софийски университет).

От друга страна, има липсващи моменти, за които обаче преподавателите по социология като че ли не държат отговорни толкова студентите, а по-скоро самия начин, по който е организиран учебният процес: тук попадат например липсата на конкретни знания по история, както и такива за българската действителност, непознаването на българската социология и липсата на практически занимания. Това са области, по които преподавателите считат, че следва да се получи познание по време на следването, но които най-често са недостатъчно застъпени в него.

Липсата на конкретни познания води като резултат невъзможност за проиграване на научените по време на лекции и упражнения теории и оттук – невъзможността за развиване на умения, които всеки един социолог трябва да притежава. Образованието като че ли се изправя от конкретното си съдържание и се превръща в едно чисто теоретично усилие.

Четене на история и то на социална история. Това е проблем както за нас, така и за студентите, защото те не учат социална история. В средното им се преподава

класическа националистическа история, която няма нищо общо със социалната (P16, Софийски университет).

Другото, което е нужно да се знае, но то не толкова при образованието, то после при реалната практика, ако наистина се занимаваш с това, бих го нарекъл „българознание“ (P29, Софийски университет).

Според мене цялата работа от това е, че наистина социологията в най-така бих казала престижната ѝ част, СУ, тя излиза от ФФ и този родилен белег на ФФ той си остава и засега много силно доминантен, смисъл, че се учи идеология, идеи се учат, но за съжаление не се учи социалния контекст (P6, Пловдивски университет).

И другото, което липсва много, е реалното знание. Знанието за реалните факти. Не можеш да анализираш едно общество, като ти не знаеш фактите за това общество. Оттук идва и спекулативността (P31, Софийски университет).

Непознаване на българската социология, което обаче се мисли по-скоро в сферата на пожеланията и е свързано с известна доза носталгия:

Друго, което не ми харесва, е, че не се обръща внимание на българските автори, а сред тях има някои много ценни (P11, Софийски университет).

Ето това е беда. История на социологията се оказва у нас история на Западната социология. Това е беда (P38, Югозападен университет).

Аз съжалявам, че Иван Хаджийски не го преведохме на английски с много добър превод, да го рекламираме, защото Иван Хаджийски е на нивото на Халбвакс, на нивото на цялата западна социология на 30-те години с „Бит и душевност“, с „Оптимистична теория“, с „Психология на Априлското въстание“, с „Психология на военната дисциплина“, това са ключови текстове, които в едно томче на английски добре рекламирано, ще създаде авторитети. А ако отидеш на Запад няма българска социология никаква (P18, Пловдивски университет).

Като основен проблем, обаче, в образованието по социология (наред с ниското ниво на студентите) се мисли липсата на практика, като това е видно както от обхвата на това мнение, споделено във всяка от четирите изследвани катедри, така и от интензивността, с която се среща. Акцент върху дефицита на практики поставят в много по-голяма степен преподавателите, които са в началото на своята кариера, а интересен и важен момент е, че същата липса на практически занимания беше посочена като основен проблем и от страна на студентите в проведено през 2010-2011г. изследване сред студентите в катедра Социология в СУ, особено от студентите в 3-ти и 4-ти курс. Дали това идва например от желанието им за позициониране по различен начин от утвърдените преподаватели или от по-добро разбиране за уменията, необходими за реализация на пазара на труда не може да бъде категорично установено от проведените интервюта, но е факт че има „натиск“ от по-младото поколение в лицето на студентите и младите преподаватели към отваряне на учебната програма за практики.

Практика, това е много практика, а не може. Много е голяма програмата, много е

амбициозна, страшно много часове, а това, което им трябва, им трябва практика, практика, практика, практика, но ти и на практика не може да пуснеш студенти, които не са доказани (P2, Югозападен университет).

Много са откъснати от практиката. И затова откровено казано в моята лична класация по социология, което, нали говоря като кадри, вече като работодател, това е УНСС. Много уважавам колегите от УНСС. Мисля, че при тях е видима разликата колко по-подготвени са студентите за практическа работа, докато за съжаление при нас се опитваме да го правим, но е много висока тежестта на много теоретични и абстрактни дисциплини (P6, Пловдивски университет).

И за мене упорството на част от по-старата школа, бих казала, в социологията, е да разберат, че трябва теоретичните дисциплини, трябва да съществуват, трябва да ги има, те са супер важни, трябва да има достатъчно място и на тези дисциплини нали, които имат реално приложение в практиката, които подготвят децата за това, което ще работят. [...] Да, при нас ние се оказахме много елитен, от тая гледна точка, много елитен, бих казала университет, защото поне при нас се пукна циреят, според мен на другите места не се е пукнал, с изключение на УНСС, те са това, към което, да речем, нашата катедра се стреми, защото аз... ние сме вземали кадри от УНСС и те са отчетливо различни (P6, Пловдивски университет).

Повече време на практическа работа. Щях да създам практическа дисциплина – социологически изследвания, но която да бъде обвързана с реални... сега ние правим героически усилия да осъществяваме това нещо – да кажем в пределите на тези проекти, за които работим – старайки се да вкараме студентите в тях. И в същото време на мен ми се струва, че не е достатъчно и като обхват – защото всички студенти не можем да вкараме и като дълбочина, защото не можем да имаме толкова много проекти, за да ги натоварим до тази степен, до която би ми се искало (P40, Югозападен университет).

Има проблем със така да се каже, практическото обучение на социолозите, и то конкретно като изследователи. Конкретно като изследователи, и то като изследователи в рамките на научен проект, а не примерно като изследователи маркетинголози или като изследователи на roll-ове, на обществено мнение. И всяка една практика е добре дошла, някак си (P10, Софийски университет).

Това, което според мене е липса на Катедрата все още, това е някаква систематичност по отношение на прагматичното направление. Систематичност по отношение на базисната теория, базисните социологически теории е по-правилно да се каже. Иначе теорията е ОК. Там нещата са много изчистени (P11, Софийски университет).

Причината за липсата на практики в университета може да бъде търсена на няколко места. От една страна, е липсата на институционален и финансов ресурс, което разбира се надали е изненада. Все пак прави впечатление, че тази причина не се споменава често – дали защото е саморазбираща се, или защото не е толкова сериозен проблем не може да

се прецени, но е факт, че това не е най-важната причина за липсата на практики.

Визията за методически курсове е невъзможна без да има изследователски център към... наистина център говоря, не някакви там лаборатории, някакви али-бали. Говоря за център, който е институционализиран като се вземат пари, правят се студентските практики, там се работи нон-стоп, цяла година върху определени изследвания, трупата се материал, трупата се традиция, тогава като дойде някакви методически курс, не може току така той да бъде пробутан или всичко останало. Проблемът е в парите, както знаем. [...] Няма пари, няма структура, няма условия, няма нищо, няма стратегия, няма визия (P24, Софийски университет).

Липсата на достатъчно хорариум, изразена основно от преподаватели по емпирично ориентирани дисциплини, е друга важна причина за недостатъчните практики в университетите. Оказва се, че преподавателите предпочитат практическите курсове да бъдат организирани като двусеместриални, за да имат повече време за задълбочено преподаване на материала.

[...] казах, че това не е проблем само на нашата катедра. Това е проблем изцяло на висшето образование. Има няколко неща. Намаляването на хорариума довежда до една конфекция, която не е ушита по мярка. За кратко време се опитваме... когато видя курс 15 часа, какъв е този курс, или 30 часа, това са несериозни неща за мен (P45, Югозападен университет).

За съжаление, няма как в два семестъра да се представят всички методи с които работи съвременната социология, те наистина са ужасно много (P29, Софийски университет).

Някои преподаватели посочват като проблем, свързан с практиките и това, че съответната катедра няма традиции в областта на емпиричните социологически изследвания, в прилагането на определени анализи. Това е нещо, което пречи на тях самите да придобият познания в областта, а оттук, логично, и да предават такива знания на студентите си.

По повод курс по многомерни методи:

Оказа се тогава, че никой в България още не беше ги прилагал, големи проблеми имахме – нямаше така кой да ни посъветва, да предаде опит, нали, как и какво (P2, Пловдивски университет).

Няма го това, ние нямаме традиция в катедрата (P24, Софийски университет).

Въпросът за практическите занимания по време на следването по социология е пряко обвързан с въпроса за реализацията на студентите. Прави впечатление, че докато за едни преподаватели това е ключов въпрос, който те спонтанно повдигат в интервютата (без в тях изрично да се пита за това), за други този въпрос като че ли не стои на дневен ред. Тук можем ясно да проследим основното напрежение в преподаването на социология (като идеален тип, а не толкова като реално съществуващи позиции): между съобразяването с реалностите на настоящата социално-икономическа ситуация (една много прагматична

визия) и поддържането на абсолютен стандарт по отношение на обучението (академична визия). В първата визия образованието се явява по-скоро инструмент за постигане на цели, докато във втората то е по-скоро целта, която следва да бъде постигната. Прави впечатление, че преподавателите, споделящи първата визия, имат по-скоро негативно мнение за възможностите за реализация на студентите, което произтича от липсата на връзка между образованието и бизнеса, и то по-скоро от липсата на желание от страна на образованието, отколкото от страна на бизнеса.

Ама как се реализират биографично студентите? НЯМА ТАКЪВ ВЪПРОС. [...] в продължение на години Катедра Социология е създавала специализирани кадри за несъществуващ пазар на труда (P13, Софийски университет).

Защото ликвидирани са научните институти по социология, агенциите, които са, социологическите работят с много малко персонал и използват социолозите буквално за анкетьори. Защото няма приложно поле, а теоретичното поле е сериозно стеснено. Не бих ги посъветвала – чисто бащински, от гледна точка на финансовата криза, на възможностите, които има България – за съжаление. И затова ми е... наистина за съжаление ми е много мъчно – след като целия живот съм си го отдала за социологията – да кажеш, че не бих ги посъветвала. Млад човек да запише социология е голяма трагедия (P38, Югозападен университет).

Не мога да кажа, че реализацията на нашите студенти е блестяща, в никакъв случай, но все пак има. Е, имам студенти, които работят на бензиностанции, което много ми тежи, но имам и в министерства, имам в Алфа Ръсърч и МБМД, имам в банки студенти. Но това е слабата страна (P46, Югозападен университет).

Не работим за пазара – това е общо заболяване на университета. [...] Основният проблем е неопределеността какво собствено искаме да произведем като продукт. Това беше неясно, защото беше неясен пазара последните години. Имаше време когато всички видяха, че една ли не всичко ще е агенции, ама простотии всякакви. Като дойде и криза вече и там има спеч. Достатъчно то няма накъде. Има пазар за маркетинг, ама не сме ние. Проблемът е с професионалната реализация на социолога, която от една страна – те стават за много неща. Но има няколко неща, за които те са най-добри, то това е. Той иначе за всичко става. [...] Но ако ти е ясно за какво поле социално работиш и трябва да създадеш конкурентен продукт – тогава навярно ще преценим и малко ще оптимизираме и плана. Ние сега – малко обща култура. И после кой както иска (P29, Софийски университет).

Да, защото има дефицит на връзка между образованието и бизнеса, по принцип в България. Още по-страшният дефицит е, че няма разбирането, че такава връзка трябва да има. Това е по-сериозният дефицит. Хората смятат, че университетът едва ли не функционира на архаичния Хумболтов принцип „Даваме ви знание, пък вие се оправяйте както искате в живота“. За мен това е абсолютно не приемлива гледна точка. Университетът трябва да подготви хората и да им дава шанс да си намерят работа и да се чувстват добре реализирани, а не просто да им дава начин на мислене. Кое е важно разбира се, но не е достатъчно. От това, че тази перспектива все още

не е разпространена в българското образование, връзка между бизнес и образование няма, и такива курсове са рядкост. В катедрата все пак има някакъв пробив в това отношение. Много по-голям, отколкото в други катедри, за които знам. Първо тези два курса в магистратурата са пробив, след това беше създаде с големи дискусии стажантска програма и на бакалавърско ниво. Бяха създадени тези курсове на [име на преподавател] и на [име на преподавател], които са пак практически ориентирани и мисля, че това е нещо, което е много положително (P31, Софийски университет).

Освен посочената липса на практическа занимания, преподавателите по социология отчитат още няколко заслужаващи внимание (според тях) дефицита. Важно е да посочим например липсата на обща визия в катедрите и липсата на интегрираност в учебната програма. Интересното е, че най-често мнението за обща визия се възприема от хора, които са встрани от центъра на катедрата и от хора, настояващи за по-силен акцент върху въвеждане на практически елемент в образованието. В същото време по-утвърдените преподаватели (с по-висока научна степен) отхвърлят виждането, че няма обща визия: *Е, има разбира се. Учебният план се обсъжда много дълго, всички промени, които изглеждат понякога неясно защо са направени, всъщност са резултат от сериозни обсъждания, на които участват всички членове на Катедрата, дебатират се различни мнения и в крайна сметка се взима някакво решение. В този смисъл, да, като цяло Катедрата има идея какво трябва да бъде завършващият студент по социология и това се реализира през различните курсове (P32, Софийски университет).* Може да се направи извод, че има визия, но е малко вероятно тя да е споделена. Има и преподаватели, които твърдят, че липсата на обща визия не е нещо лошо, защото по този начин се запазва индивидуалната свобода на преподавателите. Разнопосочността по отношение на споделената визия се вижда ясно и по отношение на мнението за интегрираността на учебната програма. Тук също ясно се вижда разграничението между преподаватели по практически ориентирани дисциплини като статистика, SPSS и емпирични изследвания, от една страна, и останалите преподаватели – от друга. За първите изглежда така, сякаш програмата е неинтегрирана, докато вторите не споделят това мнение. Това може да бъде резултат както от обвързването на преподаването с практиката, което е в ход, и от съпътстващите го проблеми, така и от различните представи за начините, по които (трябва да) се обвързва преподаването с практиката, обусловени от различните позиции на интервюираните в полето на социологията.

✓ Липса на обща визия:

Не, катедрата няма обща визия за нищо, за нищо (P12, Софийски университет).

С [име на преподавател] и затова не успяхме да го направим заедно. Защото аз бях започнала точно по този начин с реконструиране на национални традиции. След това той беше представил новата социология по автори, т.е. по-стария начин. И стана ясно, че студентите ни бяха много объркани. Нали, не знаеха кое в първи курс е нормално. И това беше проблемът на тези две години, включително и втората година, когато и аз участвах – нямаше единна концепция (P17, Софийски университет).

Не. Съществува една еkleктика, на парадигмално, на авторово ниво, предметна и

така нататък и образно казано всеки тегли в собствената посока и това е за сметка на други автори (P22, Пловдивски университет).

Отговорът е категорично не и това е голямата трагедия на сегашното образование по социология тук. Просто няма такава визия, да не говорим за стратегия (P23, Софийски университет).

Няма никаква визия за избираемите курсове. Няма визия! [...] Преди имаше. Преди говоря 2000 и... съвсем ранните ми докторантски години. Имаше визия, оглеждаха се всички блокове. Оглеждаха се особено, всички блокове от гледна точка на това (P24, Софийски университет).

Нямаме визия, нямаме идея, няма кауза. Ако сме наука без кауза ще сме една от N на брой много там... Другият вариант е да бъде полезна на някаква практика. Да предлага най-добрата експертиза за едно конкретно общество. То това е силата. Българският социолог е силен с конкретно познание на едно конкретно общество (P29, Софийски университет).

Липса на интегрираност:

Образованието по социология е бриколаж. [смях] Отвсякъде някакви неща. НИКАКВИ НЕЩА. Защо тези, защо тук. Далеч е от успеха учебния план на специалност Социология. Но това идва от екзотичната позиция на университетската социология. Тя бе оазис въпреки обществото, а не поради обществото. И от своята културна привилегированост от края на 80-те години, тя не усещаше необходимост да влезе в час (P13, Софийски университет).

Преподавателската работа е така... на парче. Т.е всеки един от моите колеги е специалист в някаква област, а ние преподавателите сме ревниви и ако тръгна аз да се намесвам в научни области, в които аз не съм специалист, най-нормалната реакция би била „откъде накъде ти ще даваш мнение дали примерно трябва да се учи Социология на спорта или не трябва да се учи, да кажем“, така че един такъв един такъв подход е много рискован и никога не съм имал самочувствието на всезнаещ човек, който с лека ръка да казва това трябва да се случва, онова не трябва (P43, Югозападен университет).

"[...] струва ми се, че дисциплината се чете сама за себе си. Не, всеки един преподавател по социология, независимо къде е, той трябва да търси връзката със всички социолози. [...] Ние оставаме студентите сами да интегрират знанията, това е основният недостатък на образованието (P45, Югозападен университет).

Просто най-много на мене много ми липсва като общност, тази мечта, разделеност на крилата, парадигми, не е лоша, но няма мисъл за работа заедно и работа, и тоя смисъл, който ти казвам, нали. (И: Да се реферира) Да, да се реферира, да се правят връзки, другият какво прави, колегите какво правят, аз как мога да си променям, да има някаква комплементарност, да има някаква взаимна допълнителност, да има някакво, щото аз си мисля, че това го правиш не за друго, а за

да си улесниш собствената работа. Какво мога аз да скипна, какво мога аз да, за да си освободя време за още повече неща. Каква да, нали стратегия за катедрата, нямаме стратегия, ама е негласно такава, че всички, всеки си прави нещо и си го прави, както може, той си е специалист нали, всеки се специализира. Без много даване и без tensions, обаче и без connections, без interactions (P24, Софийски университет).

Друг дефицит на образованието по социология е липсата на определени курсове и автори, част от които бяха посочени по-горе. Тук обаче мненията са доста различни и са до голяма степен пречупени през собствените научно-изследователски интереси. Като липсващи курсове и автори често се посочват американската социология, някои немски автори като Никлас Луман, Юрген Хабермас, Улрих Бек, различните теории за глобализацията и др.

Според мене малко внимание се обръща на авторите, които се занимават с глобализацията (P11, Софийски университет).

В същото време няма нищо срамно с това студентите да се запознаят с как да кажа... с произведения на съвременни живи автори не навършили седемдесет и пет години [смях] (P11, Софийски университет).

Не може Маркс да се превръща в карикатура, той дори вече няма и критици, те не знаят какво е това. Нашите студенти не знаят какво е капитал, те ми казват пари, аз им казвам, че парите не са капитал. [...] Смятам, че тези неща не се включват достатъчно, икономистите не се познават, не е достатъчно само по икономическа социология да се четат (P14, Софийски университет).

А няма нито един курс, който да прави това: ето сега взимам онова, което правим по „Въведение в социологията“ и тук ви показвам как става. Някакъв български модел – да показваме как да се изследва – прилики, разлики, специфики и няма, няма, няма. Защо? Не знам защо. [...] Бих сложила и курсове по българска модернизация, по глобализационни теории. Ако трябва да мисля, много курсове трябва да се сложат (P16, Софийски университет).

Това, което в последните години се променя, е че тук (бел.моя - Пловдивски университет) няма Социология на науката, а пък Социология на науката е фундаментален курс, курсът е основен (P18, Пловдивски университет).

Голяма дупка въобще във образованието е цялата американска социология (P24, Софийски университет).

Сега например в немската социология абсолютно не може един студент да мине без Луман, без Хабермас, като съвременни автори, без Бек. Просто няма начин това да се случи. (И: Смятате ли, че те са в достатъчна степен застъпени в нашата катедра?) P: Не. Категорично не. Даже смятам, че изобщо не се изучават. Смятам, че изучаването на съвременните социални теории е много слабо застъпено (P31, Софийски университет).

Тази липса на курсове е резултат (не изцяло, разбира се) от две важни причини: от

една страна липсват кадри в катедрата, а от друга – литературата по тях не винаги е преведена, а боравенето с научната литература на чужд език се оказва проблем. Тази липса на кадри е резултат от множество фактори: липса на човек, подготвен да води конкретния курс, липса на финансиране за да се открие място за нов преподавател, напускането на определени преподаватели, което оставя „дупка“ в катедрата. В допълнение натовареността на преподавателите се определя като много висока, още повече като имаме предвид това, че всички те съчетават изследователската си работа с преподавателската.

Липсата на кадри:

За съжаление се преподава в съответната катедра и се определят като задължителни онези дисциплини, за които имаме кадри. Не може да се преподава – няма как, обективно няма как да се преподава онова, което е най-нужното за студентите, след като няма кадри, които да го реализират (P38, Югозападен университет).

Преподавателят се самоизважда от катедрата и в един момент катедрата увисва. Остава вакуум (P12, Софийски университет).

Ние нямаме пари да назначим човек на щат, тоест да имаме достатъчно пари, които да сме заделили, за да осигурим работата на един или двама научни сътрудници, които да знаем, че са тук (P14, Софийски университет).

Това, че ние се караме помежду си, не можем да се разберем. Всъщност ние нямаме ресурс за този курс, академичен ресурс. Не знаем, не знаем, няма как да структурираме такъв курс. Доста неприятно, но може би е вярно (P16, Софийски университет).

Поради липса на преподавател, който достатъчно надеждно, да можем да кажем, че може да води този задължителен курс, ние не го правим задължителен. Има такива съображения, които не са академични, но те са реални (P31, Софийски университет).

Преподавателите са свръхнатоварени, те нямат сили, време и енергия да мислят нови курсове. И освен това те са и демотивирани от цялостната ситуация, в която съществува интереса, за която едва ли е нужно да говоря в детайли. Но ето тези фактори допринасят за това, че преподавателят няма достатъчно време да се концентрира върху собствените си интереси и бъде полезен на себе си и студентите му. Енергията му се изпива от други неща (P31, Софийски университет).

Често се споменава като проблем и това, че в България литературата по определени теми е малко, а тази, която е налична, е на чужд език. Това създава проблем в учебния процес, защото студентите не са подготвени да работят с текстове на чужди езици и като резултат преподавателите се принуждават да работят с текстове, които не са най-представителните по конкретната тема:

Много малко преводи има, свързани с методология на качествените изследвания във България, които са плюс това супер бейсик и много повърхностни (P10, Софийски университет).

Аз имам и проблем с битката с текстовете, защото имам много любими текстове, които могат да свършат прекрасна работа, но или ги няма на български, или са толкова трудни, че не мога да ги дам на студентите от 1 курс. [...] Имаме този проблем, проблемът на превода. Това е постоянен проблем, винаги ще бъдем малко в страни, на нас ще ни липсват дебатите, които ги има в една английска академична публичност (P16, Софийски университет).

Българската наука в момента, пък и не само в момента, е много периферна. Тоест, ако човек не ползва чужди езици, той на практика е лишен от възможността да се занимава с наука. Така че не само смятам, а смятам, че ако не знаеш, си за никъде, по-добре да се откажеш. [...] един български студент, за съжаление, има големи ограничения да четете на чужд език и оттам произлиза ограниченията и за предлагането на семинарни текстове (P31, Софийски университет).

Друга голяма група проблеми, която е посочвана от преподавателите, не е широко споделена, но е трудно да се прецени дали това е така поради обективното несъществуване на такъв проблем според конкретния преподавател, или от нежелание за споделяне на мнение по темата – става дума за наличието на силен субективен елемент в организацията на образованието и разчитането на лични контакти. Това се среща както сред преподаватели в началото на кариерата им, така и сред вече утвърдени такива.

При нас образованието е такова каквото... каквито са специалностите на преподавателите. Той си дава курса, в който той се чувства силен. И студентите по някакъв начин са без избор (P6, Пловдивски университет).

Има свръх акцент върху лични фобии или фиили, на напрежения, ако щете от чисто биографично естество, което неминуемо рефлектира на учебния процес (P22, Пловдивски университет).

Всеки има свои критерии. От друга страна непрекъснатият рефрен, на който присъствам за прагматизация на социологията, тоест връзката на социологията, на социологията с реалния живот, каквото и да значи това, много често се редуцира до примитивно събиране на данни за някоя социологическа агенция. И това се считало за прагматизация. Това няма нищо общо с добрата качествена социология. Това деление на прагматична или теоретична социология е напълно измислено и показва нищетата на привържениците на едното и другото деление. Социологията е и това и онова, и едното и другото. И тя минава отвъд тези неща (P22, Пловдивски университет).

Има една мафия така да се каже, много трудно е да влезеш в една катедра, ако искаш да влезеш буквално трябва да те поканят. Има конкурси непрекъснато за преподаватели и доценти, но доценти, но когато тръгнеш, ти казват А бе няма никакъв смисъл това е конкурс аз еди-кой си... За жалост в България академичната кариера е въпрос на контакти (P27, Софийски университет).

Аз това списание [име на социологическо списание] не мога да го чета, за мен това не е списание, защото те си правят приятелски теми, събират си се приятелски хора и правят това, което тях си ги вълнува. Докато [име на социологическо списание] е

списание, в което можеш да видиш изключително широк спектър от парадигмални различия, може да видиш разнообразие тематично, докато [име на социологическо списание] си имат някаква такава... харесват си се, публикуват си се (P27, Софийски университет).

Тук се притеснявам да не каже някой, че го пропускам. То е България и е много трудно... някой ще каже „Гледай тоя се подмазва на [име на преподавател]“. Това е тука (P43, Югозападен университет).

Душно е, тясно е, като тръгнеш напред те дърпат, най-малкото не ти помагат и няма атмосфера да... когато някой тръгне напред да го подкрепяш, защото той ще изнесе всички останали (P18, Пловдивски университет).

Ще завършим този обзор, който, разбира се, изисква допълнителни проучвания и анализи за разкриване на факторите, които го обуславят, със споделеното от някои преподаватели мнение за липсата на социологическа общност в страната.

Не, ние нямаме социологическа асоциация, ние нямаме общност – тези проблеми не стоят на дневен ред в нашата социология. Не говоря за нашата катедра (P38, Югозападен университет).

Бих засилила връзките между отделните катедри. Бих се постарала да избегна неприязънта, която неизбежно съществува и аз това съм го ...то не знам дали е неприязън, но май е неприязън, та това съм го написала преди много време в нещо, което го качиха на сайта на БСА – „Има ли социологическа общност?“. Много се съмнявам, а би трябвало... Т.е. мисля си, че трябва да има някаква институционализирана форма, в която хората да обсъждат нещата, а не да се каже „тия това правят, ония това правят“, нали в кавички, защото има някакво негативно усещане (P46, Югозападен университет).

Позволяваме си да кажем – социологическа общност, която би могла да вземе отношение по тези проблеми, за решаването на които безспорно притежава експертен потенциал предвид научната област, в която работи, и да ги адресира координирано, с обща визия за развитие на специалността в страната.

Описаните по-горе проблеми, взети в тяхната взаимовръзка, се считат от преподавателите за имащи силно негативно влияние върху образователния процес, като не позволяват доброто свършване на работата от страна на преподавателя. В допълнение, това ощетява студентите и намалява както тяхната мотивация, така и тази на преподавателите.

И когато си вложил всичко, цял един семестър си се раздал неуморно, значи без да спреш, без да такова и накрая видиш резултата, когато видиш контрола на знанията на студентите и техните... и наистина е отчайващо (P2, Пловдивски университет).

С това порочният кръг, водещ до ниската оценка на образованието като цяло, до голяма степен се затваря.

Сега ще ти го кажа абсолютно откровено, че авторитета на българското

образование в Европа... хайде да не кажа нула, ама никои не ни вярва. Никои не ни вярва и за мен усилията трябва да бъдат насочени именно в тази насока. Както... да кажем почти никои не знае за България. Няма какво да го крием. Аз съм се опитвал и в нашата катедра. Ние българите сме богове на документи (P43, Югозападен университет).

Всяка изминала година ставаше все по-ясно, че българското висше образование се е разпростряло в мащаби, които изключват възможността то да има собствено качество. Най-напред то представя да бъде висше, а после – престава да бъде и образование... Това не беше случайно – това е резултат от политика и разбира се от обществен контекст (P13, Софийски университет).

Цитирана литература:

Асоциация на студентите по социология в Софийски университет. 2010. *Финален доклад по изследователски проект: „Изследване на социологическия канон и структура на преподаваното социологическо знание в Катедра Социология, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.*

Грекова, М. 2002. „Преподаването на социология: възможности и проблеми“. *Социологически проблеми*, бр. 1-2, с. 133-138.

Деянова, Л. 2009. „Научните архиви след научния фронт, дисциплинарната памет и интердисциплинарната история“. *Критика и хуманизъм*, бр. 29, с. 193-210.

Колева, Светла. 2005. *Социологията като проект*. София: „Пенсофт“.

Митев, Т., П. Славова. 2012. „Висшето образование като предприемачески експеримент: три портрета на специалност Социология в България (1990–2006)“. *Социологически проблеми*, бр. 3-4, с. 97-151.

Славова, П. (съст.) 2010. *Какъв да стана? С какво да се захвана?* София: „Изток-Запад“.

Славова, П. 2012. „Постсоциалистическото образование в огледалото на социалистическото минало: случаят на специалност Социология в Софийския университет „Св. Климент Охридски““. *Социологически проблеми*, бр. 3-4, с. 67-96.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 104

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 104

**ОБРАЗИ НА ИНТИМНОСТ: ЛЮБОВ И ПОЛОВИ РОЛИ В БЪЛГАРСКАТА ПОПУЛЯРНА
КУЛТУРА ОТ 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК¹**

МАРТИН ПЕТРОВ

***Martin Petrov. IMAGES OF INTIMACY: LOVE AND GENDER ROLES IN BULGARIAN POPULAR
CULTURE OF THE 1990-S***

I outline three ideal types of imagery of the intimate relationship and gender roles in Bulgarian popular culture in the years after the fall of the totalitarian regime. In the years after 1989 no hegemony could be established so the collective imagination was fragmented. By analysing song lyrics, street slang, jokes and subcultural groups, I try to reconstruct the different images of a love relationship and gender roles. I argue that these are reducible to three ideal types: a liberal, a conservative and a carnivalesque imagery of intimacy. The liberal imagines the intimate relationship as entered by a completely autonomous individual, author of himself and opposing broader society with its rules and institutions, whose members, in complying with these rules, are undistinguishable one from the other. The conservative, quite on the contrary, imagines each part in an intimate relationship as defined by what it presents as 'traditional' to a group defined as 'Bulgarians' or 'Balkan peoples' strict roles. In reality even the imaginary ideal lover that either of these discourses construct is a hybrid of autonomy and clearly defined gender roles. The carnivalesque imagery of intimacy mocks any kind of social roles and the ideologies that legitimate them. When it does offer a positive image of a love relationship it is completely mystical and in open denial of any possible world.

---

¹ Настоящият текст е опит да се скицират и подредят основните тези на докторантската работа, която подготвям към катедра Социология на СУ „Св. Климент Охридски“ с ръководител проф. Лиляна Деянова със заглавие „Социалното конструиране на интимните връзки в България след 1989г.“ Те може би остават не достатъчно развити и подкрепени, но предпочетох този подход пред това да развия една отделна част от докторантската ми работа, тъй като ми се стори, че такъв текст би бил още по-непонятен извън своя контекст.

„Всичко отново се появява или се връща – държавите, роднините, семействата. Точно това прави от капитализма – в неговата идеология – „пъстрата картина на всичко, в което се е вярвало.“ Реалното не е невъзможно, то е все по-изкуствено. (...) двойното движение на декодиране или детериториализиране на потоците и на тяхното насилствено и изкуствено ретериториализиране. (...) териториалности безкрайно по-изкуствени от онези, които ни предлага обществото, нови, безкрайно изкуствени семейства, тайни и химерични общества.“

(Делъоз, Гатари 2004: 52)

Увод

Как се въобразява интимната връзка в България след 1989? Има ли въобще 89-та нещо общо с това как си представяме и преживяваме своята заедност с друг човек? Преди да обсъдя тези въпроси може би трябва да поясня какво разбирам под „интимна връзка“. Именно пояснение, а не дефиниция, доколкото тук става въпрос за социален, а не за изследователски конструкт, за елемент от жизнения свят на някакви групи. Затова и ще го поясня чрез думите, с които той ежедневно се назовава. Под „интимна връзка“ разбирам онова, което се има предвид, когато се казва, че някой е нечие „гадже“, „мъж“/„жена“ - трайна обвързаност с друг човек, с който ни свързва полова (ако и не непременно разнополова) любов. Разбира се самите думи „гадже“, „мъж“/„жена“ или която и да е друга вече съдържат определена интерпретация на интимността². По-долу ще предложа кратък анализ на някои от тях. Като по-неутрален сред ежедневно употребяемите изрази, назоваващи интимна връзка бих открил „да си (заедно) с някой“. Той има и това предимство, че, за разлика от преждеизброените, не тематизира това дали е сключен брак. Бракът може да се преживява като интимна връзка, а може и да не се. В този смисъл първият въпрос може да се формулира и така: „Как си представяме това да сме (заедно) с някой след 1989?“ Тук ще предложа и дефиницията, дадена от Никлас Луман в неговата монография, проследяваща възникването и обособяването на интимността като тип взаимоотношения със своя собствена логика в Западна Европа от късното средновековие насам: „модерното общество може да бъде отличено от други социални формации по факта, че е станало по-усложнено в две посоки: то дава повече възможности както за безлични, така и за по-интензивни лични взаимоотношения. (...) социални отношения, в които повече от индивидуалните, уникални атрибути на всеки човек или, в крайна сметка, всички негови характеристики, стават значими. Ще наричаме такава връзка (...) *интимни взаимоотношения*“ (Luhman 1998: 12, 13).

---

² За щастие, прочистеният от всякаква интимност служебен термин „(интимен) партньор“ не успя да достигне до широка употреба в България.

С цената на известно опростяване може да се каже, че до 1989 тоталитарният режим³ проповядва доста консервативна идеология на интимните отношения и половите роли и провежда съответната политика. Единствената легитимна – а и законна – форма на интимност е бракът, който от своя страна е натоварен с много специфичен смисъл. Брачната двойка се свежда до изпълнението на определени функции в „социалистическото общество“. Всеки от двамата съпрузи има строго дефинирана роля според своя пол. Всичко това се оправдава с „традициите на българския народ“ и природата (Iliev 2001; Брунбауер 2001). След 89-та изчезва не само идеологическият апарат от тоталитарен тип, който съвсем открито и видимо предписва смисъла на нещата, но и „нормалният“ държавен идеологически апарат, способен да наложи определена хегемония. Публичността, а оттам и въображението става фрагментирано. Така през 90-те си съжителстват различни образи, различни идеологии на интимната връзка, противопоставят се или тихомълком отстъпват, без някоя от тях или някакъв компромис между тях да може да се наложи като самоочевиден. Изследването ми има за цел да реконструира различните, противопоставящи се образности на любов и полови роли въз основа на масовата култура от този период – песни, филми, вицове, сленг, субкултури. Струва ми се, че могат да се открият три типа образност на интимната връзка, които ще наричам либерален, консервативен и карнавален. По-долу ще се опитам да ги очертая, като по-подробно ще се спра на карнавалната интимност. Реалните практики на интимни отношения, както преди, така и след 1989, са отвъд целите на моето изследване. Те имат отношение към него, единствено доколкото начинът, по който тези връзки се въобразяват в популярната култура, в някаква степен (която не бих могъл да определя) ги оформя или задава техния смисъл.

Либералната интимност

За онази част от българското общество, която приема края на тоталитарния режим като освобождение, това е освобождение не само от един бюрократичен апарат или от публично декламирани заклинателни фрази, но и освобождение на телесното, на ежедневието, на интимността, една закъсняла 68-ма. „Закъсняла“ разбира се не е съвсем точно казано, всичко това има своя дълга предистория, но сега за пръв път може открито да се показва по площадите и по телевизионните приемници. Както отбелязва Александър Кьосев: „(...) телесния трансгресивен ексцес (...) се надграждаше над суб- и контракултурни традиции, съществуващи отдавна под официалната повърхност на комунистическата идеология. В света на българската рок и поп музика (увлякал през 70-те и 80-те години сериозни маси от българската градска младеж) тялото, косите, облеклото, жестикулацията и танците имаха сходна ексцесивна динамика, скандализираща общественото приличие и смесваща колективния „купон“ със свободното „себеизразяване“ (Кьосев 2005: 329). Чрез

---

³ Естеството на държавната власт от въпросния период не е пряка тема на тази работа. Позволявам си да го наричам така без да имам предвид някакво ясно понятие за тоталитаризъм или теория за някаква „същност“ на тази държава. Съзнавам, че такова назоваване е проблематично, но алтернативните му назовавания като „комунистически“ или „социалистически“ ми се струват не по-малко проблематични.

този „трансгресивен ексцес“ на рок концертите и митингите на СДС (които мероприятия често съвпадат), телата като че ли се отърсват от вложената в тях дисциплина, от табуто на докосването, от строгите полови роли на социализма. В този смисъл действително важна е и почти унисекс модата на дънки, маратонки и дълги коси.

Същевременно тази бунтарска (спрямо идеологията и дисциплината на тоталитарния режим) рок култура не е лишена от своя собствена идеология – именно тази на бунта и „себеизразяването.“ Ще се опитам да онагледя това с две песни. През 1984 г. излиза песента на група *Тангра* „Бъди какъвто си.“ Позволявам си да обърна внимание на тази песен, ако и да е отпреди 89-та, тъй като има широка популярност и в годините след това, а в началото на новия век група *Остава* записва кавър. Текстът разказва за сблъсък на лирическият герой с различни социални норми, възплътени първоначало от „семеиният съвет“, а впоследствие от неговата бъдеща съпруга:

Родил съм се, изглежда, много надарен -
поне така родителите ми твърдят за мен.
Уроци по пиано, чужд език, солфеж
и техникума даже завърших с пълно шест.

И ето че тогава семеиният съвет
събра се и реши да въведе във мене ред.
"Без диплом" - каза тате - "в живота не върви,
бъди добро момче, залягай и учи".

(Припев)

Бях цели два сезона кандидат-студент,
но не ми достигна балът с един процент.
Започнах да работя, свирех в ресторант -
семеинството въздъхна: "квартален музикант".

Веднъж едно момиче във мене спря очи,
усмихнах се и вместо фа изсвирих ми,
а тя ми каза: "о, не, ще бъда утре в 5
във белоснежна рокля пред пети райсъвет".

(Припев)

Смутено й пошепнах: "Вместо Менделсон
не е ли по-добре да чуем Ролинг Стоунс?",
но тя категорично ми отвърна: "Не"
и мило се усмихна: "Бъди добро момче"

О о о-о вместо Менделсон
О о о-о да чуем Ролинг Стоунс

Подстригах си косата без излишен шум,
а след това от втория етаж във ЦУМ
си купих нови дрехи, съвсем по моя ръст...
и ето че на рок-енд-рола сложих кръст.

Момичето ме срещна със поглед променен
„Ти сякаш си роднина на Пиер Карден“
Костюмът ти е точно и добре стои,
но по-добре да бъдеш такъв, какъвто си.

О о о-о бъди какъвто си...

Сключването на брак, т.е. приемането на нормата, ставането „добро момче“ предполага да „сложиш кръст“ на рок-енд-рола вкупом със съответните дрехи и дългата коса. Истински рокаджия е този, който устоява на външния натиск на семейството и на всеки извън самия себе си и не възприема чужди нему норми. За щастие момичето също се оказва „от нашите“ и не иска от него нищо друго, освен да „бъде какъвто е“, което именно е и смисълът на противопоставянето на външните норми – рокаджията трябва да остане автентичен, той е напълно изолиран индивид, автор на самия себе си, способен в името на тази своя автономност да се противопостави на целия свят.⁴ Това определя и неговите интимни връзки, от които рокаджията очаква (а и от него се очаква) именно да „бъде какъвто е.“

Подобна идеология на интимните връзки намираме най-пълно разгърната у Антъни Гидънс, който възхвалява това, което той нарича „чиста връзка“, като под „чиста“ се има предвид именно недетерминирана от външни спрямо свободното произволение на индивида фактори: „(...)социална връзка, която се започва заради самата себе си или по-точно заради това, което един индивид може да се надява да получи от своето трайно обвързване с друг, като този съюз продължава единствено в степента, в която двамата партньори преценяват, че той дава достатъчно удовлетворение на всеки един (...)“ (Giddens 2004: 76). Такава една връзка, свободна от влиянието на каквито и да било външни фактори, именно дава на участващите в нея възможност свободно да градят своята идентичност и да я видят потвърдена – а и допълнена – от другия или, ако това не стане, да го заменят с нов партньор, в който биха я видели потвърдена. Тук става въпрос „не за „специалния човек“, а за „специалната връзка“ (ibid.: 80). Интимната връзка е част от проекта на индивида за себе си, от идентичността, която той си конструира: „(...) една истинска одисея, в течение на която индивидът очаква да види собствената си идентичност потвърдена благодарение на откриването на другия (...)“ (ibid.: 62). Или, както се изразяват група *Спринт*: „Ще търся секси рокендрол момиче.“

Рок песните на любовна тематика биват два жанра. Едните са прочувствени сантиментални балади, описващи душевните терзания и мъки на лирическия герой („Бягство“ на *Авеню*, „Вярвам в теб“ на *Киора*, „Робърт“ на Милена), а другите са веселяшки песни, разказващи за многобройните завоевания на рокаджията-мачо („Бира, секс и рокендрол“ (за да се знае кой е силният пол) на Георги Минчев, „Да живее рокендрола“ на *Подуене блус бенд*). Тези песни следва да се интерпретират внимателно предвид цялата условност на жанровия канон, но все пак те ясно показват, че отхвърляйки

---

⁴ Още по-ясен израз на тази идеология е рок-химнът „Черната овца“ на група *Ахат*, записан през 1988.

ролята на добрата социалистическа майка и домакиня, рокът не отхвърля напълно подчинеността на жената в интимната връзка, нейното представяне като обект. Това е видно не само в мачистките епоси, но при по-задълбочен анализ, и в сантименталните балади. Антъни Гидънс обръща внимание на тази двойственост на романтическата любов, която от една страна е еманципираща, но същевременно се характеризира с „един дълбок дисбаланс между двата пола (...)” (ibid.: 80).

Консервативната интимност

Успоредно с този процес на детериториализация, на смекчаване на половите роли и ролите, които индивидите трябва да играят като участници в интимна връзка, върви и процес на ретериториализация. Анализирайки езика на печатните издания от този период, Александър Кьосев отбелязва: „(...) вестникарският жаргон непрекъснато регресира модерните и публични черти на това общество до предмодерни, архаични, семейни модели” (Кьосев 2000: 269). Както читателите, така и героите на журналистическите текстове се мислят по модела на „имагинерното пред-модерно голямо семейство (носталгичният Друг на модерността) (...)” (пак там: 272). Въображаемият предмодерен клан е модел за мислене на себе си и другия далеч не само по страниците на таблоидите. Така например приятелското обръщение „копеле”, разпространено сред софийската младеж през 90-те, към края на хилядолетието беше заменено от „братле” и „бате.” Себепреживяването като свободен от детерминизма на семейството и произхода, като онтологически лишен от „родители” беше заменено с налагането на разширеното семейство като модел на всеки социален контакт. В някои случаи това ставаше с експлицитно и твърде агресивно по своя тон настояване. Да си „копеле” може да е плашещо при липса на други социални и културни капитали.

Тази тенденция особено се засилва, когато, с укрепването на българския капитализъм и на новата държава, през втората половина на 90-те години се появява и чалгата. Не че и преди не се е слушало „сръбско”, „гръцко”, „циганско” и всякаква „кръчмарска” музика, но чалгата, която се ражда през 1996 с незабравимите хитове „Тигре, тигре” и „Радка - пиратка” е напълно ново явление както като музикален стил, така и като завършен образен свят и относително обособена група със свой разпознаваем хабитус. Чалга културата въобразява интимни отношения, основани отново на твърди, дори гротескни полови роли. Също така чалгата се представя като „традиционна” музика, а следователно също толкова „традиционни” са и предписаните от нея полови роли. Мъжът и жената са съвкупности от преувеличени полови атрибути (мускули, гърди, устни, крака). Интимната близост се представя като завоевание, но ролите в него са амбивалентни: мъжът най-често е завоевател, проникващ фалос, а жената тръпне в очакване да бъде завладяна. Твърде често обаче се оказва, че завоевателят действа единствено по силата на непреодолимото привличане на желящата го:

Аз съм волна пеперуда
и летя от цвят на цвят,
като малко пъстро чудо
в този сив и скучен свят.

Ти след мен задъхан тичаш
а когато разбере,
колко много ме обичаш
аз до теб сама ще спра.

Припев:

Ще оставя да ме хванеш
и със теб ще съгреша.
но помни, че ще остана
с пеперудена душа.⁵

А понякога ролите напълно се обръщат и жената се оказва *vagina dentata* или, по израза на певицата Петра, „хищна хиена“. Това по-скоро е взаимно омагьосване и консумация. За всички тези сексуални атрибути и актове се говори чрез сравнения, които благодарение на многозначителни паузи, усмивки или акцентирание намекват за съответните вулгарни изрази: „ах, банана“, „Що не си свалиш фланелката моряшка, а аз ще ти покажа мойта синя прашка“ и прочие. Наред с този жанр при чалгата също се срещат и романтични балади. Като текст, те често не се различават от рокаджийските.

За разлика от рок културата, за която представата за Ние, противопоставящо се на някакво Те е конститутивна (а от края на 90-те години насам „чалгаджиите“ изместват „комунистите“ като група, спрямо която рокът се дефинира негативно), това говорене представя себе си като самоочевидно, като нямащо алтернатива, като единствена истина, криеща се зад маските на всички онези, които „се правят“ на различни. Както отбелязва Кьосев: „(...) основната му стратегия е брутално да изключва от комуникацията всички други (...)“ (пак там: 272). Докато рокът представя себе си като избор да се противопоставиш на „общоприетото“ („Аз сам си избрах тази съдба – вечната черна овца“), това говорене представя себе си като „естествено“ и следователно единствено възможно, като онази културна интимност, която всички ние споделяме, но нормално изказваме само между приятели, придружена с усмивка и намигване: „Нали се сещаш!“. Социумът се представя действително като „носталгичния Друг на модерността“ – като хомогенна традиционна общност. Тези безалтернативни традиции обаче не са нейно творение, култура, а нейна природа, „нашите традиции“ са самата природа на „българите“ (или евентуално „балканците“). Отклоняването от тях в този смисъл е невъзможно или просто е болестно състояние, което подлежи на лечение. Тази идентификация с „нашето“, „балканското“ е подкрепена и от най-отявлените врагове – рокаджиите, които стигматизират чалгата като „ориенталска“. Така за разлика от рока, който оценностява напълно изолирания индивид и неговия свободен, героичен избор срещу „стадото“, консервативното въображение оценностява именно хомогенната група, в която не може да има различни.

---

⁵ Кати, „Пеперуда“, 1999.

Кьосев отбелязва: „Този език е доминантен за публичността на това общество (...) В същото време той говори като че ли е в маргинална позиция: властовият дискурс говори от позицията на ресантимана, агресията, трансгресията на публичните норми” (пак там). Този език като че ли наистина се домогна до квазидоминантна позиция в края на 90-те, но ми се струва, че неговия ресантиман е напълно обясним предвид, от една страна модернизационните опити на тоталитарния режим, но и, което ми се струва по-съществено, това, че детериториализиращата (макар и само относително) образност на рока от своя страна беше не по-малко близо до доминантна позиция поне през първата половина на 90-те. В този смисъл ретериториализиращият дискурс отрича възможността за съществуване на Друг, но носи факта на неговото съществуване в своето подсъзнателно. Струва ми се, че вместо за същинска доминантна позиция, е по-удачно да се говори, както на друго място прави Кьосев, за „властовите дискурси, които се опитват да използват пост-тоталитарния „дефицит на власт” и да се наложат като очевиден Ред и Истина”, един от които се характеризира с „повтарящата се и в брутални, и в най-артистични текстове патриархалистка метафорика...” (Кьосев 2005: 207).

Освен гореспоменатите жанрови особености, либералната и консервативната интимност споделят и обща онтология на социалното: и в двата случая се представя някаква културно хомогенна и дори интимно свързана група и отделни индивиди, които ѝ се противопоставят. В единия случай е оценностена групата (разширено семейство на всички „българи” или „балканци”), която се представя като природна чрез своята „традиция”, а е отречен противопоставящият ѝ се индивид („само се правят на интересни”). В другия случай е оценностен индивидът (направил, натоварен с патос, избор) за сметка на презряното „стадо.” Между тези две въобразявания в този смисъл е налице едно двойно движение на идеологическо дестилиране и реално производство на хибриди⁶: социалното в единия случай се представя като естествено, трансцендентно, а в другия е сведено до индивидуалния свободен избор. В действителност обаче и двете култури са хибридни: поведението на идеалния въобразен рокаджия трябва да отговори на немалко изисквания, за да може да се смята, че той е истински „бунтар”; а чалга културата е напълно модерно явление, позволяващо значителна свобода на поведението, която няма много общо с което и да било традиционно общество.

Карнавалната интимност

Около началото на 90-те години или малко преди това широка популярност добиват серия от анекдоти за викторианска аристократична двойка. Ето един от тях:

Сър Джон и лейди Джейн седят пред камината. След един час гробно мълчание лейди Джейн казва:

- Сър Джон, а Вие знаете ли, че на лявата ми гръд е изографисан ликът на лорд Смит, Ваш близък приятел?

Отново час гробно мълчание...

---

⁶ Бруно Латур описва подобно двойно движение между природно-трансцендентно и социално-иманентно като същностно за модерната епоха (Латур 1994).

- Сър Джон, а Вие знаете ли, че на дясната ми гръд е изографисан ликът на граф Чарлз, Ваш близък приятел и партньор по бридж?

След още един час в мълчание сър Джон избухва в неудържим смях.

- Какво толкова смешно казах, сър Джон? - възмутила се жена му.

- Нищо, нищо, само като си представя обаче как се удължават с времето лицата на моите приятели... - отвърнал през смях сър Джон.⁷

Тази поредица от анекдоти носи много от чертите, които Михаил Бахтин (Бахтин 1978) описва като характерни за карнавалната култура. Хуморът тук премахва социалните деления между простолюдие и аристокрация, осмива като лицемерни нравите, чрез които последната демонстрира своето морално превъзходство. Аристокрация и простолюдие са изравнени в свободния от срам живот на своята телесна долница.

Нека се върнем към песента „Бъди какъвто си“ на група *Тангра*. Ако по-внимателно се зачетем в текста, вгледаме и заслушае в изпълнението⁸ ѝ, ще забележим, че характерният за рока патос на избора е заменен с ирония. Иронията е и вербална („подстригах си косата без излишен шум“), но се носи и от разкривените гримаси на изпълнителите, интонацията, с която пеят, дисхармоничната музика. Песента едновременно се идентифицира с рок културата и я пародира. Тази амбивалентност на едновременно осмиване и сериозност е често срещана в пънк песните от началото на 90-те. Добър пример, който има отношение към нашата тема, е песента „Момичето“ от албума „Алкохолен делириум“ от 1993 на група *Хиподил*:

Колко ти струва да разплачеш момиче
особено ако не си го обичал
и колко ти струва билета
за нощния влак
Нищо не струва, ако си отива
солените сълзи в земята попиват
и няма да върне то поглед назад /2

Колко ти струва да разкрачиш момиче,
особено ако не си го събличал
и колко ти струва да праснеш
момиче отзад
Нищо не струва, а то се съблича
солената течост във земята потича
и няма да върне то поглед назад /2⁹

Песента ясно се дели на две части както музикално (първата е бавна, а втората – бърза), така и като текст, което превръща втората част в пародия на първата, без обаче да я отрича – изпълнението на първата част е много сериозно и прочувствено, без да се стига

---

⁷ <http://fun.vratza.com/?razdel=%C1%FA%EA%E8%ED%E3%E0%EC>

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=y7RX9tWcPsk>

⁹ https://www.youtube.com/watch?v=kOPWlr3H_6g

до характерния за пънка преднамерено гротесков тон. Не липсват и еднозначни пародии като песента „Най-щастливия ден“ на група *Контрол* от албума „Леле, Како“ от 1992:

Това е вече само спомен,
още не те познавах.
Беше едно истинско лято
дните във сън преживях .

Когато ти дойде ти настъпи есен
и зимата не закъсна .
Промени се земята и целия свят
вятър донесе мъгла .

ПРИПЕВ...

И ето идва най-щастливият ден ,
когато ти ще си далече от мен

Ти не знаеш , ти не чувстваш тази досада ,
когато спиш при мен през цялата нощ
душата ми търси пощада.

ПРИПЕВ...

Когато не си със мене ,
обхваща ме тревога ,
от всичко се стряскам ,
защото си мисля ,
че идваш във моя дом .

Най-щастливият миг на раздялата ,
когато си тръгваш .
И аз със сълзи на очи
се моля на Бога
дано не се върнеш.

ПРИПЕВ.../ 4¹⁰

Песента е пародия на романтичния рок от 50-те и началото на 60-те години: музикално тя е издържана в същия стил, но беквокалите пеят фалшиво, клипът е черно-бял, облеклото, жестовете, танцът на групата е преувеличена имитация на групите от „златното време“ на рока, истерично пищящи момичета с топирани коси припадат пред сцената, а накрая се оказва, че чаровният вокал е вампир.

Пънкът включва и „сериозни“, бих казал дори свещени песни, които обаче се изпълняват в рамките на един и същ концерт с чисто карнавалните, без да се маркира някакво разделение между двата регистъра. Подобно безпроблемно съжителство или по-скоро неразличеност на сериозното и смеховото според Бахтин е характерна за

---

¹⁰ https://www.youtube.com/watch?v=iEVqZv_Zjcw. За по-фокусирана върху телесната долница пародия на романтичния идеал вж. песента „Нова градска“ на *Хиподил*.

първобитните народи (Бахтин 1978: 18). Доколкото това наистина е така е въпрос, който е извън предмета на нашето изследване, същественото е, че пънкът съзнателно се стреми да премахне всички значими за модерността (а понякога и не само) разграничения¹¹. Пример за такава сериозна любовна пънк песен е „Ралица“ на група *Ревю* от албума „Милена плюс Ревю“ от 1989:

Дай ръката си, Ралице,
щастлива ще бъдеш с мен,
в чаршафите бели ще бродиме,
нощ и ден. Нощ и ден.

Родени сме - ще се обичаме,
родени сме - ще полетим,
родени сме да се привличаме,
нощ и ден. Нощ и ден.

Аз искам да плувам в кревата ти,
аз искам да бъда във теб,
аз искам да пипам косата ти,
нощ и ден. Нощ и ден.

Със мед ще намажем телата си,
в брашното ще легнем да спим
и нежно сплели краката си,
ще творим, ще творим.¹²

Тук няма противопоставяне на по-широкото общество и неговите институции и норми – те просто не съществуват. Единствените отломки от външния спрямо двамата любовници свят са природно-занаятчийски (мед, брашно) и служат единствено на тяхната любов, вместо за обичайните тям банални цели. Нито пък двамата любовници одържат някаква особена идентичност или автоидеология. Техният живот е сведен до любовта им, която се разказва едновременно в регистъра на телесното и на духовното, които са се взаимопроникнали до неразличимост. Творчеството, онази върховна изява на Индивида, е сведено до сексуален акт, който е пределно одухотворен. Индивидът се представя като чиста разлика – не като различаващ се от други по някакво свое съдържание (черти, избори, постижения), напротив той твори така, както би могъл да го прави всеки друг, но е именно той и именно с Ралица. Поради това няма необходимост от някаква група, спрямо която индивидът да се дефинира негативно. Единствената валидна социална връзка е любовта като органично-мистичното разтваряне в другия.

Либералната дума за интимната връзка е „гадже“. Тя имплицира липса на брак и весела непринуденост, невписаност в каквито и да било институции, интимност в смисъла

---

¹¹ Тази близост с карнавалното или дори с неговите реални или въображаеми предходници е добре осмислена от култовия пънк изпълнител Иги Поп, който в едно интервю (<https://www.youtube.com/watch?v=eP7tURQX1xc>) определя своята музика като дионисиева.

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=GM5ca7mXV0Y>

на отношение, което засяга единствено преките участници в него. Консервативната словоупотреба, предпочитана от новата буржоазия, при липса на сключен брак, е „приятелят“/„приятелката“. Тук тонът, напротив, е много сериозен. Изразът е евфемистичен – благоприличието не позволява сексуалното да се назовава пряко. Думата често се акцентира интонационно или се прави кратка пауза преди или след нея, за да не би евфемистичната форма да попречи някому да се сети за какво иде реч. Членуването представя това отношение като институция, като роля, която се изпълнява от един или друг човек. Пънкът типично говори за „жена ми“/„мъжа ми“, въпреки че няма сключен брак. Тази словоупотреба съдържа двойна ирония: от една страна към брачната институция, но едновременно с това и към своята собствена интимна връзка, която неизбежно поне отчасти възпроизвежда модела на буржоазното семейство, ако и упорито да отказва да бъде скрепена с брак.

Пънкът, разбира се, не е чисто карнавална култура. Той съчетава карнавалното, буйната жизнеутвърждаваща наслада с отчуждение, което „може почти да бъде докоснато“ (Hebdige 2002: 28). Дик Хебдидж обръща внимание на това, че за пънка е характерно премахването на разделението между публика и изпълнители – говори се за това, че всеки може и трябва да си направи банда, че самите музиканти не са професионалисти, по време на концерт границата на сцената, където въобще има такава, се преминава и в двете посоки. Същностната черта и експлицитна цел на пънка обаче е да бъде „шум“ (ibid.: 133). Правейки „шум“ (не само в чисто музикален смисъл), пънкът проблематизира хегемонния символен ред без да предлага на негово място друг. „Забраненото е разрешено, но, именно поради това, нищо, даже и тези забранени означаващи (бондидж, безопасни игли, вериги, боядисани коси и т.н.), не е свято или твърдо закрепено“ (ibid.: 115).

Друга особеност е почти пълната липса и дори съзнателен стремеж за заличаване на половите роли (ibid.: 123). Освен че пънкарите се обличат по начин, който често затруднява определянето на техния пол и напълно дееротизира тялото, „(...) на откритите изяви на хетеросексуален интерес обичайно се гледа с презрение и подозрение (...) и обичайните модели на флирт не намират място в танци като погото (...)“ (ibid.: 108). Пънкът не само не се свени да употребява вулгарните думи, назоваващи материалната долница, но и обилно насища езика си с тях, крещи ги на висок глас, драска ги по стените на града. Този жест сменя властовите смисли на съответните символи, оставяйки гениталии, пулсиращи с жизнена енергия (която на свой ред често бива осмяна). Сексуалният акт се представя или като чисто физиологичен, или като тайнство, но не е онзи извор на морална тревога като какъвто го преживява модерността, нито е по някакъв начин инструментализиран за граденето на идентичност.

Заклучение

Опитах се да скицирам три идеални типа на въобразяването на интимната връзка през 90-те години. Либералното въобразяване на интимността се стреми да еманципира индивида, встъпващ в такова отношение, но все пак му предписва ясна идентичност, негативно дефинирана спрямо „стадото“ от придържащи се към строго дефинирани

полови и семейни роли. Тази култура логично предизвиква контрадвижение, което конструира нови полови роли, които представя като „традиционни“, т.е. естествени за групата (на „българите“), в която „индивиди“ могат да бъдат разпознаваеми единствено доколкото особено успешно въплъщават съответната роля (а тя се нуждае от много плът). През периода има и трети тип въображение на интимното, което осмива всякакви социални роли и легитимиращите ги идеологии без да предлага свои. Любовната връзка се представя като пълно отрицание на всеки възможен „реален“ свят.

Цитирана литература:

- Бахтин, М. 1978. *Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на средновековието и ренесанса*. София: „Наука и изкуство“.
- Брунбауер, У. 2001. „Социалистическите семейства в България: между идеология и практика“. *Българска етнология* XXVII/2, с. 40-65.
- Дельоз, Ж., Ф. Гатари. 2004. *Анти-Едип. Капитализъм и шизофрения*. София: „Критика и хуманизъм“.
- Кьосев, А. 2000. „Частният живот на публичния език. Метафори на семейството и агресията в българските медии“. В: Лозанов, Г., Л. Деянова, О. Спасов (съст.) *Медии и преход*. София: Център за развитие на медиите, с. 261-274.
- Кьосев, А. 2005а. „Лелята от Гьотинген“. В: *Лелята от Гьотинген*. София: „Фигура“, с. 199-217.
- Кьосев, А. 2005б. „Метаморфози: пазар, ексцес, тела на сцената на прехода“. В: *Лелята от Гьотинген*. София: „Фигура“, с. 321-356.
- Латур, Б. 1994. *Никога не сме били Модерни*. София: „Критика и хуманизъм“.
- Giddens, A. 2004. *La transformation de l'intimité*. Paris: Hachette Littératures.
- Hebdige, D. 2002. *Subculture : the meaning of style*. London & New York: Routledge.
- Iliev, I. 2001. „Familie, Ideologie und Politik: Die Grossmutter in der städtischen Familie nach 1945“. In: Brunnbauer, U., K. Kaser (eds.) *Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien (19. und 20. Jahrhundert)*. Wien: Böhlau, pp. 89-114.
- Luhman, N. 1998. *Love as Passion. The Codification of Intimacy*. Stanford: Stanford University Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 104

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 104

БИОПОЛИТИКАТА КАТО ТЕХНИКА И ТЕХНОЛОГИЯ

МОМЧИЛ ХРИСТОВ

Momchil Hristov. **BIOPOLITICS AS TECHNIQUE AND TECHNOLOGY**

The article focuses on one often noticed and mentioned but only partially analyzed theme in Foucault's discussion of biopolitics: namely that the latter is seen as a complex and historically developing set of techniques of power and control over the biological life of the population. The following analysis proceeds by two main steps: at first, it attempts to clarify the theoretical and methodological relation between the notions of technique and technology and Foucault's general understanding of power relations. Thus technique is seen as a means to exercising power and stabilizing an ensemble of power relations; technology on the other hand functions in the Foucauldian analysis as the general practical knowledge mobilized in order to exercise power, and crystallized in concrete recipes of action – i.e. techniques – in a given field of force relations. The historical nature of power techniques, shown by Foucault in the example of the disciplines, demonstrates their peculiar dynamics and specificity of form: each power technique has its functions, privileged objects, modes of intervention, tactical deployment, history of polemical uses and contestations, transfers and transformations, etc. The second part of the analysis is a close reading of the problem of biopolitics precisely through the lens of power techniques in order to close the article with some methodological conclusions concerning the historical and sociological study of biopolitics.

Във *Волята за знание* Фуко се стреми към историческа прецизност, когато определя биополитиката на населението като единия от двата полюса на модерната власт върху живота. Според него биополитиката се развива успоредно с другия полюс – анатомополитиката на човешкото тяло (или т. нар. дисциплини) – от XVIII в. насетне и представлява „поредица интервенции и регулиращи форми на контрол“, насочени към „тялото-вид“, към „тялото като проникнато от механиката на живота и служещо за опора на биологични процеси“ (Фуко 1993: 187), които се простират от размножаването до

дълголетие и заболяемостта на едно население. Но в същото произведение той е повече от пестелив относно методите за изследване на тези биополитически форми на контрол. Задачата на тази студия е да изведе някои методологически щрихи в тази посока, като за тази цел бъдат проследени отблизо – и посредством симптомален прочит¹ през темата за властовите техники и технологии – разпръснатите във времето изследвания на Фуко върху биополитическата хипотеза. На първо място обаче е необходимо да бъде поставен по-общият проблем за властовите техники, което налага обръщане назад най-вече към анатомополитическия универсум на *Надзор и наказание*. Направените наблюдения ще служат за отправна точка за формулиране на конкретната биополитическа проблематика като гравитираща около този по-общ проблем.

И така, Фуко предлага да анализираме разнородните властови механизми, които действат в локални властови ситуации и области (като работилница, училище, армия и др.), като позитивни техники на подчинение, които се вписват в по-глобални технологии на упражняване на власт.

[Т]рябва да разглеждаме тези властови механизми, тези властови способности като техники, които са били изобретени, усъвършенствани и непрестанно се развиват. Съществува една истинска технология на властта или по-скоро на властите, които имат своята собствена история (Фуко 1997а: 7).

Неговият проект е за една „история на политическите техники“ (по примера на историята на индустриалните техники²). Подобно изследване трябва да описва тези техники и процесите на тяхното „изработване“, „усъвършенстване“ и „развитие“ в тяхната „относителна автономност“ (Foucault 1994b: 91; Фуко 2003: 45) спрямо други видове техники и процеси; но то трябва да показва и начините, по които тяхната история се преплита с истории от друг порядък (например с историята на икономическото производство, на военното дело, на училищното образование, на архитектурните и градоустройствени техники).

От централно значение за интерпретацията на теоретичните и методологически условия за изследване на биополитиката е наблюдението, че анализите на Фуко се представят като исторически изследвания на властови техники. Последните, разбира се, са тясно свързани с властовите отношения и с конкретните полета, които те конституират и в които се разгръщат. Но оттук

---

¹ По подобие на Алтюсеровото „симптомално четене“, което „в едно и също движение разкрива неразкритото в четения текст и го свързва с **един друг текст**, присъстващ като по необходимост отсъстващ в първия“ (Althusser 1973: 28-29). По този начин, надявам се, ще се появят очертанията на една нова (или поне различна) „проблематика“ на биополитиката, в която различни текстове на Фуко си комуникират въпреки отчетливата хронологическа и тематична дистанция помежду им.

² Пак там: 9; срв. също: „Често говорим за техническите изобретения на XVII в. – химическата технология, металургията и т.н. – но не споменаваме техническото изобретяване на този нов начин за управление на човека, за контролиране на множеството му страни, за максималното им използване и за повишаване на производителността на неговите труд и дейност, благодарение на една система на власт, която позволява техния контрол“ (Foucault 1994a: 515).

целият проблем е да се разбере какви теоретични линии чертае Фуко между тези две понятия – властови техники и властови отношения: как те се съчетават едно с друго, какъв порядък на връзки очертават в анализите на самия Фуко, има ли отношение на йерархия, подчиненост и зависимост между двете понятия и съответно на социалните реалности, които те се стремят да мислят и описват? Разбирането на този момент е от ключово значение за проясняването на принципите, според които аналитично бива отчленен проблемът за биополитиката, и за конструирането на инструментариум, с помощта на който това отчленяване да бъде продължено по посока на обекти и ситуации, които не са влизали специално в ползрението на Фуко.

За решаването на тези задачи можем да тръгнем от едно първо, но базисно наблюдение: отношенията между властови отношения и техники са на първо място и преди всичко отношения на **употреба**, която има локална специфика, и протича в зависимост от особеностите на конкретните властови отношения. Казано с думи на Фуко:

[в]ластовите отношения използват(!) методи и техники, които са изключително различни едни от други, и в зависимост от различните епохи и нива (Foucault 1994c: 407).

Следователно, употребата на техники се случва вътре в самите властови отношения. Тя е специфична, тъй като съответства на конкретно съотношение на сили, в което се упражнява власт. И доколкото всяко властово отношение се характеризира изначално с напрежение, нестабилност, точки на съпротива, възможности за преобръщане на позициите, от които се упражнява и се понася власт (вж. най-вече Фуко 1993: 125-139; както и Фуко 1998: 31-32), можем да допуснем, че употребата на властови техники е по същество **полемична**, т.е. неизбежно включена във и детерминирана от ситуацията на сблъсък и борба.³

От друга страна, можем да забележим, че конституирането и поддържането на властово отношение става посредством употребата на изработени за тази цел техники с присъщите им тактически способности и конструирани механизми. Тук принципът на полемичността сочи, че това отношение може да бъде оспорвано и преобръщано тъкмо през същите тези техники. Фуко обаче е категоричен: „властта, това е съвкупност от механизми и процедури, които имат за роля, функция и тема именно осигуряването на властта”. И добавя: „дори и да не успяват” (Foucault 2004: 4). Тавтологията в тази дефиниция е само привидна: защото „властта” всъщност е непрестанен **опит** за упражняване на власт и поддържане на ситуация на подчинение; опит който винаги е изложен на риска от неуспех, въпреки степента на съвършенство на инструментите, които мобилизира.

В част III от *Надзор и наказание* (Фуко 1998: 143-243) разполагаме с най-детайлното описание на специфичните употреби на различни властови техники; въпреки че тук собствено полемичният момент е силно редуциран. Акцентът

---

³ Фуко показва например, че управленческите техники на пастирската власт в християнския Запад били постоянна грижа и залог на непрестанни битки (вж. Foucault 1994d: 149; Foucault 2004: 195-219; срв. Фуко 1994a: 75-76).

пада основно върху тактическите **функции** и **цели** в използването на една или друга дисциплинарна техника. Тъй като в тази книга проектът на Фуко е анализ на „наказателните методи... като техники, които притежават своя специфика в по-общото поле на властовите способности“ (пак там: 28; срв. Foucault 1975: 31).⁴ По-точно, общата задача, която той си поставя, е описание на модерните наказателни техники, като се тръгне от процедурите по политическо инвестиране на индивидуалното човешко тяло и в перспективата на т. нар. „политическа анатомия“. В следния откъс виждаме разнообразните функции, които могат да изпълняват властовите техники в така обособената област на изследвателски интерес:

[щ]е се занимаваме с „политическото тяло“ като съвкупност от материални елементи и техники, които служат за оръжия, за релета, за канали на общуване и за опорни точки на отношения на власт и знание, които обграждат човешките тела и ги подчиняват, като ги превръщат в обекти на знание (пак там: 33; ibid.: 37).

Приближеният прочит на този цитат по необходимост трябва да се разполага върху общия план на анализа в *Надзор и наказание*. По този начин можем да изведем на преден план няколко важни момента по отношение на Фукоянската концепция за властовите техники.

На първо място, забелязваме споменатата вече полемична употреба на специфични техники тъкмо за целите на упражняване на власт (в случая върху тялото). Тези техники не съдържат в себе си правилата на собствената си употреба, но тъкмо в качеството си на особени способности съдействат за канализирането и стабилизирането на локални властови отношения. Ето защо употребата на техники за упражняването на власт е по презумпция **тактическа**; доколкото е вписана в една стратегическа ситуация на власт. Техниките са определени от Фуко като „оръжия“, но и като „опорни точки“ и „релета“ (т.е. предавки на властови отношения). В тази връзка можем да си спомним, например, че дисциплинарната власт е описвана по-конкретно като „дисциплини“, т.е. като множество дисциплинарни техники, които насочват към тактики за разпределяне на едно множество от тела в дадено пространство, по отношение на дадена цел, спрямо точно определен предмет и т.н.

Второ, властовите техники са иманентно свързани с **обектите**, върху които се упражняват. В случая с дисциплинарните механизми това е тялото, което обаче, тъкмо доколкото е в позицията на „обект и мишена на власт“ (пак там: 146), става нейна „трансмисия“ (властта преминава през телата, според прословутия израз на Фуко (вж. Фуко 19976)) и „опорна точка“. Тялото тук не е някаква първична даденост или неразчленимо цяло, а „множество от материални елементи“. Иначе казано, разгръщащата се в едно властово отношение работа на определена дисциплинарна техника върху конкретно тяло конституира

---

⁴ В контекста на настоящата интерпретация – и донякъде като функция от нея – изпъкнаха определени смислови неточности и понятийни разминавания в българските преводи на някои текстове на Фуко. По тази причина привежданите от мен цитати съдържат промени, които ще бъдат отбелязвани, като към страниците от публикацията на български бъдат добавяни за сравнение съответните страници от френския текст.

самото му телесно присъствие – като, например, притежаващо специфични свойства, отделни части, възможности, позиция. Реалността на тялото е неотделима от дисциплинарните операции върху него и от отношенията на власт, в които е вплетено. Накратко, тезата на Фуко е, че няма материално присъствие на тялото отвъд въздействието на дисциплини. В този смисъл, при анализа в термини на дисциплинарни техники не можем да имаме тела изобщо, а винаги конкретни телесности, които са именно определено множество от материални елементи, съчетаващи се според играта на властови отношения и използваните техники.⁵ Ето защо, „свкупността от материални елементи“, която представлява тялото, също функционира като множество релета на власт (това може да бъде един отделен негов жест или движение, но и цялостното му „съчетаване на силите“).

Трето, тази иманентна свързаност на техниките с обектите на власт се осъществява чрез изработването и развитието на корелативно на властта **знание**, посредством което се задейства самото обективиране на визираната цел. Фуко показва как през XVII и особено XVIII в., „като се превръща в мишена на власт, тялото става обект на нови форми на знание“ (Фуко 1998: 163; *ibid.*: 182). Това става в един и същ процес, където трудно може да се направи разграничение между властови и знаниеви процедури. Ето защо към този момент можем да обобщим, че политическите техники за контрол се образуват именно от преплитането на власт и знание в обективирането и владенето на един обект; а от своя страна действията на самите техники влияят върху развитието на конкретни конфигурации от власт и знание.

Тези наблюдения следва да бъдат допълнени с други теоретико-методологически компоненти на историческото изследване на властовите техники. Още веднъж *Надзор и наказание* може да служи като тяхна илюстрация.

Не трябва да пропускаме, че предлаганите от Фуко исторически анализи показват ключови моменти от **изобретяването** на политическите техники, а именно ситуациите на тяхното концептуализиране посредством появата на специфични проблеми както пред упражняването на власт, така и с оглед на развитието на дадени знаниеви области. Като цяло, това става „с оглед на някакви конюнктурни изисквания“, които могат да бъдат от порядъка на появата на промишлена иновация, изобретяването на пушката или пък избухването на епидемия (пак там: 148). В тази връзка Фуко настоява, че не трябва да мислим изобретяването на дисциплинарните техники като „внезапно откритие“, а да го разглеждаме като

множество от процеси(!), често незначителни, различни по произход и с разпръсната локализация, които се пресичат, повтарят, имитират, опират се едни на други, различават се по сферата си на приложение, обединяват се и започват малко по малко да очертават

---

⁵ Струва ми се, че тъкмо по този начин трябва да разбираме аналитичните импликации на тезата, че през класическата епоха „човешкото тяло е вкарано в една властова машинария, която го дълбае, разчленява и съчленява отново“ (Фуко 1998: 147; *ibid.*: 162).

силуета на един общ метод (пак там; *ibid.*: 162-163; вж. също Фуко 2003: 45).

Това изобилие от разнообразни движения, които очертават развитията на всяка една от дисциплинарните техники, трябва да се схваща в неговата историчност. Акцентът е поставен върху ситуативността и неопределеността на по-нататъшните развития на дадена техника, както и върху специфичното разгръщане на нейното приложение: то може да става „бавно и дискретно“, но също и през „бързо придвижване от една точка към друга“. Важно е да обърнем внимание на историческите маркери в изложението на Фуко: училищното пространство, например, се разгръща „малко по малко“, а с него се видоизменя и съвкупността от дисциплинарни техники, които индивидуализират много по-сигурно през системата от рангове и усложняват единицата „клас“ (пак там: 156); по същия начин, развитието на надзорните функции на архитектурата „малко по малко“ превръща болницата в „терапевтичен оператор“ (пак там: 181).⁶

Оттук следва, че в тези процеси самият обект на дисциплинарна принуда се трансформира успоредно със и посредством въздействието на техническите способности върху него, като със самото това съдейства за тяхното **изместване** и **усъвършенстване**: развитията на дисциплинарни механизми и на техниките за обективизиране на живота през XVIII в. влекат със себе си и едно преобразуване на тялото от механичен сбор от елементи, който трябва да бъде

---

⁶ Без съмнение, трябва да се освободим от представата за „дисциплината“ като единна техника на власт, която въздейства блоково върху тялото, без оглед на историческия момент и място на употреба, и да ѝ припишем множествеността, разпръснатостта и локалната специфика, на която настоява Фуко, говорейки за дисциплини (вж. по този пункт Legrand 2007). В тази връзка, обяснявайки разликата между своя подход и Веберовия, Фуко предупреждава, че „дисциплината“ не изразява ‘идеален тип’ (този на ‘дисциплинирания човек’); тя е генерализация на свързването на различни техники, които сами по себе си трябва да отговарят на локални цели (усвояване на училищен материал, формиране на войски, способни да боравят с пушка)” (Foucault 1981: 49). Че Вебер, обратно, работи с идеалния тип на дисциплинирания индивид, личи добре от последните страници на *Социология на господството* (вж. Вебер 1992: 285-92), както и от методологическото положение, че понятието дисциплина „предполага ‘придобито предразположение’ за подчинение у една безкритична и несъпротивляваща се маса” (Weber 1995: 95); по тази причина Вебер определя дисциплината като „шанса да се срещне у определена маса индивиди своевременно, автоматично и схематично подчинение под формата на придобито предразположение” (*ibid.*). Към това обаче бихме могли да добавим, че Веберовото понятие за техника като рационално прилагане на средства според принципа за икономия на употребата на сила, позволява интерпретирането на неговото понятие дисциплина и в „технологичен“ план, а именно като техники на дисциплиниране – доколкото според Вебер са налице „техники на политическо господство” (*ibid.*: 104), а една дисциплина „съответства на едно господство” (*ibid.*: 287). Следвайки тези щрихи, бихме могли да допуснем, че у Вебер дисциплината представлява и рационални средства за „дресиране“ на индивидуалните социални действия (т.е. за формиране на т. нар. „придобити предразположения“) „в една масова социална структура” (Вебер 1992: 285; за понятието техника у Вебер вж. също Коев 2003: 139-143). Това положение открива интересни паралели между него и Фуко, върху които тук нямам възможност да се спра.

оркестриран (това е моделът на XVII в.), в „естествено тяло“, в което „се проявяват природни изисквания и функционални ограничения“ (пак там: 165) и което трябва да бъде дресирано според неговата специфична и ендогенна органика.

Следващ важен компонент от историята на властовите техники е, че те могат да бъдат пренасяни от едно пространство на власт в друго – **пренос** на властови техники.⁷ Тъкмо това се случва с дисциплинарните техники, които са пренесени – отново по конюнктурни причини – от армията и манастира в цеховете, от религиозните общности към протестантските общества за самозащита и взаимопомощ и към полицейските институции на късната абсолютна монархия (вж. Foucault 1994e) и др.; или с изповедалните техники на късния пасторат (XVI в.), които мигрират по посока на модерния колеж, семейството и психиатричните институции (вж. Foucault 1999).

Фуко обаче прецизира, че този пренос води до съответните преобразувания – **трансформация** на властовите техники; доколкото те трябва да бъдат адаптирани за конкретните цели на ситуацията, в която трябва да се упражнява власт. Преносът на дисциплинарни техники от монашеските ордени към светски общности, например, води до усвояване на аскетични упражнения за целите на дисциплиниране на всекидневното поведение на индивидите и за педагогически цели, насочени към „отсамното“, а не както по-рано – към спасението на душите (Foucault 2003: 42-43); при т. нар. „скрито военизиране на цеха“ заемането на техники предизвиква дисциплинарно обработване на индивидуалното тяло в качеството му на работна сила, а не на военна мощ.

Заедно с това, дисциплинарните техники използват различни елементи от едно властово поле в качеството им на удобни опорни точки за произвеждане на властови ефекти – образуване на **технически релета**: такава е описваната от Фуко функция на модерното семейство, което през XIX в. се превръща едновременно в реле за техниките на сексуалност, за психиатричните техники, за техниките на филантропичен надзор върху свободното време на фабричните работници, за биополитическите техники за контрол върху здравето на населението на един град и/или на една страна.

Не на последно място, различните властови техники **комуникират** помежду си: напасват се, наслагат се, артикулират се една върху друга, взаимодействат си с оглед на стратегически цели, оформят технически ансамбли, в които една съвкупност от техники (или пък специфичен тип техники) играе ролята на **доминанта**, докато други са тактически мобилизирани и техните действия са

---

⁷ Този пункт е от изключителна важност, защото оттук Фуко експлицитно извежда възможността за история на техниките като отделен предмет на изследване: „[м]исля че техниките на власт могат да бъдат пренасяни в хода на историята от армията в училището и т.н. Помислете само за техниките, които били използвани в робовладелските колонии в Латинска Америка и които можем да открием отново във Франция или Англия от XIX век. Така че съществува една относителна, не абсолютна, автономност на властовите техники“ (Foucault 1994b: 91; за конкретно разглеждане на движението на дисциплинарни техники между западна Европа и Латинска Америка, вж. Foucault 2003: 65-72).

направлявани от тази доминанта.⁸ Така дисциплинарни техники с различен произход и метод се съчленяват и изграждат техническата сглобка на един пансион за малолетни престъпници като Метре (анализиран от Фуко в последната глава от *Надзор и наказание*), в който „има по нещо ‘от манастира, затвора, колежа, полка’”, но също и дисциплинарни модели на семейството, училището, съдебната зала (Фуко 1998: 307-310). По подобен начин в края на XVIII в. дисциплинарни техники като индивидуализиращ надзор, разграфяване на пространството, карантина са задействани заедно с операциите на биополитически техники като ваксинацията в ситуация на епидемия за нормализиране на нивото на смъртност на едно население (Foucault 2004: 10-12, 58-61). Обособяват се обекти, в които тези различни типове техники се пресичат: такъв е „сексът”, който се разполага „в точката на съчленяване между индивидуалните дисциплини на тялото и регулациите на населението”, „свързка между анатоמו-политиката и био-политиката”, доколкото през него може да се осигурява индивидуален надзор над юношите и да се въздейства върху възпроизводството на населението (Фуко 1997а: 11; вж. също Фуко 2003: 284-285). Така се конституира и стабилизира „сексуалността” като знание и политически проблем и обект на намеса.

Виждаме, че при Фуко историята на властовите техники като обмислени способности за въздействие върху точно определени обекти и с най-разнообразен мащаб е изключително богата на фигури и връзки, на модуси и фази на развитие. Като цяло, това е

история на използваните техники, история на рефлексите върху тези техники..., история на тяхното развитие и приложение..., на тяхното последователно рафиниране..., на различните типове анализ и знание, свързани с [тяхното] упражняване (Foucault 2004: 154).

На този етап от интерпретацията остана да бъде разгледан още един проблем преди да премина към разглеждане на биополитиката като техника (или по-точно като съвкупност от техники). Необходимо е да се направи разграничение между техники и технологии; тъй като Фуко неизменно употребява и двата термина, за да мисли различните форми, методи и механики на упражняване на власт. Тук ще се задоволя само да скицирам някои основни измерения на това понятие.

Технологията, така както я срещаме концептуализирана, например в *Надзор и наказание* през формулата „политическа технология на тялото”, обозначава системата от принципи на обективизиране и свързаните с тях принципи на владеене на тялото, самата форма на дисциплинарната власт, рационалната

---

⁸ Тук трябва да обърнем внимание, че, както забелязва Мишел дьо Серто (вж. Certeau 1990: 75-81), кохерентността в свързването между властовите техники не представлява тяхна характеристика (т.е. вътрешно присъщо свойство на определени техники да се съчетават помежду си), а ефект от тяхната специфична уместност в конкретна историческа ситуация, ефект от тяхната „историческа роля на оръжие срещу хетерогенни практики и средство те да бъдат контролирани” (ibid.: 80). Отвъд тези ситуативни и конюнктурни исторически свързвания обаче самите техники съществуват в „разпръснато състояние” (вж. също Certeau 1987: 37-51).

рамка и специфичната обща „политическа икономия“ (разбрана от Фуко като модел на политическо пресмятане относно политическата цена при упражняването на власт в дадена конюнктура), които откриваме в основата и в дизайна на набор от дисциплинарни техники. Технологиите са модалността на проблематизиране на една ситуация, схемата на нейното обективизиране и моделът на интензивност на властовата намеса; и тъкмо по линии на практическо познание на този модел са изработваните конкретните техники.

Заедно с това можем да кажем, че изследването на политическите технологии трябва да покаже, че подчинението се постига посредством знание, чиито функция и роля не могат да бъдат подведени под знаменателя на идеологията и не са институционално дело. Но и тук – както по отношение на понятието власт – не срещаме отстъп от номинализма на Фуко⁹: технологията е име, което може да бъде дадено на сложно съчетаване на елементи от различен порядък, които най-общо можем да определим като знания и стратегически. В същото време изследването на една политическа технология като „дисциплината“ не я показва като дело на определен субект; тъкмо обратното:

тази технология е разпръсната(!), тя рядко намира израз в цялостни и систематични дискурси, често е съставена от различни парчета(!); употребява несъгласувани(!) средства и процедури. Най-често, независимо от кохерентността на своите резултати, тя е една разноформена оркестровка. Нещо повече, ние не бихме могли да я локализираме нито в някакъв определен тип институция, нито в някакъв държавен апарат. Институциите и държавните апарати по-скоро прибегват до нея, използват, оценяват или налагат някои от нейните способности. Но самата тя, в своите механизми и ефекти, се намира на съвсем друго равнище (Фуко 1998: 31; Foucault 1975: 34-35).

В по-общ методологически план Фуко предлага изследването на властовите технологии и техники да става през „деинституционализиране“ на властовите отношения и провеждане на т. нар. от него „извънинституционален анализ“. По този начин разбирането на спецификата на технологиите може да се освободи от презумцията за тяхната институционална функционалност – идеята, че една властова технология се появява, защото се оказва полезна за функциите, с които е натоварена една институция. В действителност, технологиите могат да надживеят една институция, а пречупването, реформирането или изчезването на последната не означава, че властта, която я е поддържала, е била унищожена. Тъкмо обратното, според Фуко, реформата на една институция се случва, защото самата тя е била изместена от стратегическото съотношение на сили. Точно това е и перспективата, която той възприема по отношение на затвора, клиниката и лудницата:

---

⁹ Защото по думите на Фуко: „власт не е институция и не е структура, не е някакво могъщество, с което някои са били надарени: власт е името(!), което се дава на една сложна стратегическа ситуация в дадено общество“ (Фуко 1993: 127). За номинализма на Фуко вж. също Veune 1996.

[к]ато цяло, гледната точка в тези изследвания се състоеше в опит властовите отношения да се извадят от институцията, за да бъдат анализирани [през призмата] на технологиите, да се извадят и от [проблема за] функцията, за да бъдат подхванати от един стратегически анализ (Foucault 2004: 122).

Така, според Фуко, историческият анализ на властовите технологии престава да ги вижда като „ригидни и неподвижни структури“ и печели откъм усет за тяхната постоянна мобилност; защото „властовите технологии не престават да се видоизменят под въздействието на изключително многобройни фактори“ (ibid.: 123).

Това е по-конкретно и предложеният ъгъл на гледане към биополитическите технологии:

за да изследваме статута на болестта и привилегиите на медицинското знание в модерния свят, трябва по същия начин да заобиколим болницата и медицинските институции и да се опитаме да уловим процедурите на всеобщо заемане с живота и болестта на Запад, 'биополитиката' (ibid.: 124).

Както ще видим след малко, негови конкретни анализи върху зараждането на т. нар. „политика на здравето“ показват историческите основания за подобна гледна точка.

В приведения в самото начало на тази студия цитат, Фуко недвусмислено твърди, че историята на властовите техники е в същото време и история на техните технологии. С това обаче се озоваваме в присъствието на два типа история и съответно с два вида историческо описание. Както беше посочено по-горе, историята на една властова техника (да кажем, на килийното затваряне) може да покаже нейното теоретизиране, програмиране, различни типове прилагане според стратегии и тактики на власт, трансформации, преноси, комуникации с други техники и пр. За разлика от нея, историята на технологиите е

много по-глобална, но разбира се и много по-неясна на корелации и системи на доминанти, които правят така, че в един определен сектор – понеже нещата не се развиват непременно с един и същ ход в един или друг сектор, в даден момент, в дадено общество или страна – ще се наложи една технология... и ще задейства в собствената си тактика [елементи от други технологии] (ibid.: 10).

В своите изследвания, поне от 1974 г. нататък, Фуко се стреми да показва тактическите връзки между отделни властови технологии и техните последващи трансформации. Постепенно вниманието му се насочва към медицината като политическа технология на здравето.¹⁰

---

¹⁰ Тук текстове и лекции като „Политика на здравето през XVIII в.“ (в неговите два варианта от 1976 и 1979), „Раждането на социалната медицина“ (1974), „Криза на медицината и криза на антимедицината“ (1974), „Инкорпориране на болницата в модерната технология“ (1974) са от централно значение. Към тях, разбира се, трябва да

Вече отбелязах, че Фуко мисли дисциплинарните техники като исторически тясно свързани с биополитическите и като оформящи по-общата област на модерната власт, схваната като „биовласт“. Историята на тази биовласт е обособена от него в „две глави“: появата през XVII в. на анатомополитиката на човешкото тяло и изобретяването през XVIII в. на биополитическите регулации на населението. Те са описвани като две отделни „семейства от властови технологии“ (Фуко 1997а: 10). Няколко общи щрихи на наченатата от Фуко история на биополитиката, като „семейство от властови технологии“ и съвкупност от техники за контрол и регулация, могат да послужат за ориентир в нейното историко-социологическо изследване.

Откриването и изобретяването на биополитическите техники е тясно свързано с появата на нов обект в полето на властовите тактики – населението. След откриването на тялото като обект и мишена на властовите техники, то представлява „другото голямо технологично ядро, около което се преобразували политическите процеси на Запад“.

[П]рез XVIII в. ... забелязват, че властовото отношение с поданика или по-скоро с индивида не трябва да бъде просто форма на подчиняване, която позволява на властта да изземва от него блага, богатства и евентуално неговото тяло и кръв, а че властта трябва да се упражнява върху индивидите като конституиращи някаква биологична същност, която трябва да вземем под внимание, ако искаме добре да използваме това население като машина за произвеждане, за произвеждане на блага, за произвеждане на други индивиди (пак там: 11).

Това действително е само обща интерпретативна рамка на биополитическия феномен. Тя обаче има това достоинство, че ни насочва към поставянето на конкретни проблеми за произхода и измеренията на биополитическите техники през други текстове на Фуко. Какво можем да забележим в тази увертюра?

На първо място, биополитиките са техники, които притежават общото свойство, че обективират индивидите в мащаб, различен от юридическия и следователно ги конституират като биологични същества, представляващи специфичен биологичен вид и обхванати от съвкупни процеси като раждаемост, смъртност, дълголетие и др. Оттук въпросът, който можем да поставим е: какви са измеренията на това обективиране-владене?

На второ място, появата на населението в полето на властовите техники и технологии е свързана и с определено икономическо проблематизиране на неговото съществуване. Така съвкупни икономически резултати могат да бъдат постигнати чрез политическа намеса върху биологичните процеси, които управляват дадено население. Проблемът тук е да се разбере как действията на биополитическите техники се артикулират върху икономическите отношения и

прибавим и лекционни курсове като „Трябва да защитаваме обществото“ (1976), *Сигурност, територия, население* (1978) и *Раждане на биополитиката* (1979).

играт ролята едновременно на обуславящи ги и обуславяни от тях (Вж. Foucault 1994f: 425).¹¹

В последната лекция от курса „Трябва да защитаваме обществото“, Фуко показва, че обективизирането на тези процеси започва с първите демографи през XVII в. посредством техники на наблюдение като статистиката. Количествени феномени като раждаемост и смъртност се оформят като „първите обекти на знание и първите мишени на контрол от страна на тази биополитика“ (Фуко 2003: 274; Foucault 1997: 216). В този пункт се разполагат и първите техники и механизми за контрол върху тези процеси като стимулирането или ограничаването на ражданите деца в едно семейство, препятстването или ограничаването на населението на един град или държава, медико-полицейският надзор и карантината.¹²

Тези технически рационализирани тактики тутакси били последвани от множество по-фини и всеобхватни техники, чийто стремеж бил да обособят причините за колебанията в нивата на смъртност и раждаемост. Те били главно от медицински тип: различни статистически проучвания на инстанциите за медицински контрол, които по-късно се обособили под общата рамка на обществената хигиена,¹³ множество кампании по хигиенно образование сред населението, практики по неговото медикализиране чрез реформиране на

---

¹¹ Фуко не се уморява да повтаря, че властовите отношения и механизми са „неразделна част“ от други видове отношения; „въпреки че между различните [властови] механизми, които можем да открием в производствените, семейните или сексуалните отношения, е възможно да съществуват странични координации, йерархични субординации, изоморфизми, идентичности и технически аналогии“ (Foucault 2004: 4). В това, струва ми се, се състои идеята, че властовите отношения са „коекстензивни на социалното тяло“ и следователно се произвеждат „във всяко отношение на една точка към някоя друга“ (Фуко 1993: 127). Оттук, твърдението, че „властовите отношения са дълбоко преплетени в(ъв) и с(ъс) икономическите отношения... [и] в действителност образуват винаги нещо като сноп или верига с икономическите отношения“ (Фуко 2003: 30-31), трябва отново да посочи, че властовите механизми и техники са конститутивни за процесите на производство, а не са от порядъка на идеологическата надстройка и съответно функционално подчинени на тях (срв. Фуко 1998: 229-30).

¹² В този тематичен обзор ще се съсредоточа само върху някои от биополитическите техники. Във всеки случай, предлагането на изчерпателен инвентар би било невъзможно. Определените като биополитически техники могат да варират от ранните медицински статистики, полицейските статистики на престъпността, хигиенизирането на един градски квартал, инженерното нормиране на едно жилище, медицинското просвещаване на селски общности (в което всъщност се пресичат и съчетават техники от най-различен порядък), до институирането и диверсифицирането на болничните заведения според техните функции и обхват, създаването на взаимоспомагателни каси, застрахователните полици, полицейския надзор, хигиената на труда, на храненето, обличането и т.н., и т.н. Обективизирането на тези техники – както и на който и да е тип властови техники и технологии – може да става единствено през конкретни изследвания, които да ги показват като конкретни съвкупности, в тяхната стратегическа значимост и тактически концептуализации и действия.

¹³ В Англия това били институциите и комитетите на т. нар. *public health*,¹³ във Франция – тези на *hygiène publique*.

болничните служби, опасването на територията на една страна с болнични заведения (самите те превърнати в терапевтични оператори¹⁴) и др. Според Фуко, първите фази от развитието на тези техники били насочени към справяне с епидемиите като причинители на висока смъртност сред населението.

Появили се две централни и взаимосвързани области на знание и полета на политическа намеса: **природността** на населението (фактът, че то представлява много повече от броя поданици на владетеля на една държава) и спецификите на неговата **среда на съществуване** (т. нар. *milieu d'existence*¹⁵). Обръщането към тези две понятия ще ни позволи да проследим ходовете на биополитическите техники в дълбочина.

По отношение на природността Фуко демонстрира, че биополитическото обективизиране на едно множество индивиди като свързани и обединени от природни процеси, произтичащи от особеностите на тяхното съществуване, образува населението като самостоятелна реалност. Тази реалност има вътрешноприсъщи свойства и устойчива плътност, върху която не може да се влияе волунтаристки. Благодарение на изобретяването на биополитическите техники населението изпъква пред агентите на политическата власт като „природен феномен, който не може да бъде променян с декрет” (Foucault 2004: 73).

Така основният проблем пред биополитическите регулации е установяването по емпиричен път на надеждни механизми и инструменти за въздействие върху населението, с помощта на които тези негови вътрешноприсъщи биологични процеси да бъдат съгласувани с определен брой политически цели (например, установяването на конкретни нива на раждаемост и производителност), като с това не просто не нарушават глобалната „хомеостаза” на тези процеси, а съдействат за нейното поддържане и за оптимизирането на жизненото равнище; накратко за нейното „нормализиране”.

---

¹⁴ В различни свои изследвания Фуко показва, че в болничната институция се пресичат както техники от дисциплинарен, така и от биополитически тип. Нещо повече, мобилизирането на дисциплинарна техника може да има едновременно анатомополитически и биополитически ефекти: архитектурното разчленяване на болничното пространство дисциплинира и индивидуализира телата на пациентите, като с това препяства нерегулярните контакти, мислени като основни причинители на вътреболничните зарази и инфекции; но от друга страна, в определена конюнктура, то има биополитически ефекти, доколкото влияе върху нивото на смъртност вследствие на развитие на заразни болести сред едно население. Постепенно самата болница се превръща през XVIII в. във „функционален елемент в градското пространство”, който упражнява медицински надзор и терапевтични функции сред неговото население. Фуко показва, че тези два елемента – дисциплинарен и биополитически – във функционирането на болницата взаимно се подбуждат и усилват (вж. Foucault 1994g: 26-27; срв. Foucault 1994a, както и Фуко 1998: 153-154, 181, 194-195).

¹⁵ Относно научния генезис на понятието среда и неговите пренос и трансформации от областта на физиката към науките за живота, чак до неомаркистките, дарвинистките и съветските му интерпретации, вж. Sanguilhem 2003: 165-199.

Понятието среда от своя страна представлява подобен вход към проблемите на населението. То насочва например към географските дадености на една територия като съотносими на здравното ниво на населението: влажност на почвата, преобладаващи ветрове, застояли и чисти водоеми и пр.; но също и изкуствени дадености, които, като географското разположение на един град, изложението на къщите и системата на улиците, носят определени рискове и оказват влияние по непосредствен или опосредстван начин върху условията за възникване на епидемия или за нейното предотвратяване.

С това средата на обитаване се превръща в поле на намеса от страна на биополитически техники и опорна точка във властови отношения: тъй като въздействието върху нейните фактори е в същото време и въздействие върху определени измерения на самото население. Ето защо Фуко определя средата като власт-знаниев продукт, който е корелативен на един „технически и политически проект“, и представлява „мишена за властова интервенция“ (ibid.: 23-25). Средата е научно и политическо понятие и обект, които са иманентно свързани с населението, самото то превърнало се в „научен и политически проблем“, или по-точно казано в „биологичен проблем и проблем на властта“ (Фуко 2003: 277).

Трябва добре да разберем залозите на Фукояния анализ в този пункт. Природността и средата (природността на населението и неговата среда на обитаване в нейните природни и изкуствени измерения) всъщност съвсем не предшества процедурите на дискурсивно обективизиране и практиките на упражняване на власт. Напротив, те се появяват успоредно с тях като техни конструкции, ефекти от употребата на биополитически техники. Последните постепенно, но сигурно, тръгвайки от различни посоки и с локални цели, превръщат населението в обект на научно знание и поле на политически въздействия. По този начин обаче природните измерения на населението и неговата среда позволяват на биополитическите техники да оперират и с това им придават несъмнена уместност и солидност (тъй като техническите намеси са виждани като налагащи се от самата „природа на нещата“). В по-общ план, в тези взаимни обуславяния на властовите операции и техните мишени става дума за

непрестанна игра между властовите техники и техния обект, която малко по-малко обособила в реалното население като поле на реалност с неговите специфични феномени. И тъкмо през конституирането на населението като корелатив на властови техники е могла да се открие цяла серия от обектни области на възможни знания. Обратно, тъкмо защото тези знания обособявали непрестанно нови обекти, населението е могло да се поддържа като привилегирован корелатив на модерните механизми на власт (Foucault 2004: 80-81).¹⁶

---

¹⁶ Друг пример за детайлно разглеждане на това реципрочно конституиране и развитие на властови техники и властови обекти и през изобретяването на престъпния индивид и дисциплинарните техники за неговото наказване и изправяне можем да открием в *Надзор и наказание*. Конкретната теза тук е, че не става дума за причинно-следствена

Съсредоточаването върху тези конститутивни за биополитическите техники понятия и области на намеса е от значение, тъй като ни помага да разберем по-ясно специфичния конструктивизъм в подхода на Фуко (конструктивизъм, който откриваме и на страната на самите биополитики).

Фуко не се задоволява с това да посочи пътищата и процесите на социално конструиране на един или друг сегмент от реалността, а настоява, че веднъж конструирани, обектите придобиват самостоятелна реалност и на свой ред съдействат за поддържането на процесите, които са ги извадили наяве. Този подход помага да видим историческите условия, направили възможни гигантските пропорции, които са придобили от XVIII в. насетне биополитическите техники, и ни дава инструменти за тяхното разбиране. Конструирането на населението като биополитически обект води до появата на множество институции, които трайно упражняват власт, тъкмо доколкото се опират на тези техники и на техните „полета на реалност“.

В тази връзка се налага да се спра на още един пункт в анализите на Фуко върху биополитиката, с помощта на който може да се разсее едно погрешно предусещане. Опитът с държавата на благоденствието, под една или друга нейна форма, ни е приучил да привиждаме в институциите на медицината и обществената хигиена преди всичко и на първо място държавната намеса. Само че описаните от Фуко процеси в тази област от историята на биополитическите техники и техните практически употреби показват, че, въпреки че от дистанцията на времето те могат да бъдат резюмирани в една съвкупна тенденция към поемане на грижа от страна на държавната власт по отношение на колективното здраве, в действителност в момента на самото си разгръщане те сочели в различни посоки:

[з]дравето и болестта като групови факти, засягащи населението, през XVIII в. са проблематизирани от множество инстанции, по отношение на които самата държава играе различни роли (Foucault 1994g: 14).

Обединяването на тези инстанции под единен институционален покрив се случило „много по-трудно“ от етатизирането на дисциплинарните техники; то изисквало създаването на „комплексни органи на координация и централизация“ (Фуко 2003: 282).

Религиозни групи, милосърдни фондации, инициативи на Църквата, медицински лица, държавни институции, полиция (която все още не е единен държавен апарат) – всички те определяли проблемите и залозите на здравето на населението по различен начин и чертаели тактики за контрол, визиращи различни цели. Тези тактики можели да се прицелват в бедните, скитниците, бездомниците, просяците, като преносители на зарази и носители на

обусловеност, в която развитието на наказателните техники е довело до по-прецизно обективизиране и следователно до поява на престъпността, нито за усъвършенстване на техническата намеса вследствие на научното рационализиране на престъпността; а за *едновременна* поява на техники и обекти, които се следват едни други като „технологичен ансамбъл(!), който формира и откроява обекта, към когото прилага инструментите си“ (Фуко 1998: 269).

„колективна опасност“;¹⁷ но можели да се съсредоточават и върху бързо възникващия индустриален пролетариат, чиито жилищни условия излагали на опасност населението на цял един град.¹⁸

Така, според Фуко, политическото проблематизиране на здравето и болестта не издава реализирането на една целокупна и униформена програма от страна на държавата, а свидетелства за

възникването в множество точки на социалното тяло на здравето и болестта като проблеми, които изискват по един или друг начин колективна намеса. Вместо да бъде резултат от вертикална намеса, нозо-политиката¹⁹ се появява през XVIII в. като проблем с множествени начала и посоки: здравето на всички като неотложна

---

¹⁷ Фуко показва, че бедността постепенно започва да се разделя на добра и лоша, полезна и опасна, трудоспособна и нетрудоспособна, доброволна и следователно свързана с безделието и недоброволна (вж. Foucault 1994g: 16). Така се появяват техники за обезопасяване на бедността и превръщането ѝ в полезна: например, принудително прибиране на бедни в трудови домове (безспорно в този процес първи били английските *workhouses*). Общата технология на разделяне на бедното население на работещо и зависимо от помощи е подета наново през 1830-те години от британския санитарен реформатор Едуин Чадуик, който се стреми да прекъсне разпространението („заразата“, в негови термини) на социалните причини (резюмирани в т. нар. „пауперизиране“) за появата и развитието на епидемични заболявания (вж. напр. Porter 2005: 117 et sq.)

¹⁸ Така например, до XVIII в. карантината, налагана от държавни инстанции по време на чума в един град, не била „органично свързана“ с техниките на милосърдна помощ (които били основният модус на колективно третиране на проблеми на здравето) (вж. Foucault 1994g : 14). Ето защо в случая не трябва да мислим, че техницизирането на практиките на лекуване е феномен, провокиран от възхода на модерната научна рационалност и свързаната с нея модерна медицина: както Фуко посочва още в *История на лудостта*, почти до края на XVIII в. все още е налице значителен „технически корпус на лекуването, който нито лекарите, нито медицината някога са контролирали“ и който е упражняван от различни народни лечители, монаси, магове, шарлатани, билкари, дрогеристи и пр. – „емпирици, верни на своите рецепти, шифри и символи“. Всъщност става дума не толкова за поява на медицинските техники, а по-скоро за бавна „метаморфоза“ в „техниките на лечение“, в която медицинската рационалност успява да доминира едва в края на XVIII в. посредством серия от юридико-политически актове, които се стремят да се борят с „шарлатанството“, като кодифицират и централизират грижата за болестта и за свързаните с нея феномени като бедността и скитничеството (вж. Фуко 1996: 405-447; срв. Фуко 1994b: 79-94).

¹⁹ „Политика на болестта“ – едно от първите имена на биополитиката; това понятие все още се съсредоточава единствено върху проблеми, засягащи здравето на населението. Понятието биополитика сериозно ще разшири този първоначален обхват и ще измести акцента към множеството техники, които, наред с медицинските и хигиенните, третират различни страни от биологичното съществуване на населението, представляващи риск за самото него (като например пенсионните фондове, застрахователните полици, трудовото законодателство и социалните политики като цяло; по тези въпроси вж. Ewald 1986). Тук нямам възможност да се спра на това иначе важно и интересно сравнение.

задача пред всички, здравето състояние на едно население като всеобща цел (Foucault 1994g: 14-15).

Всъщност и тук, както при изследването на дисциплинарните технологии, Фуко показва, че става дума за една разноформена „политика на здравето“, в която прозира „една глобална стратегия“ (ibid.: 13-14). Нейните фрагменти обаче се обособяват по различно време, в различни пространства и през втората половина на XVIII в. влизат в серии конфликти и резонанси.

Но с това не трябва да стигаме до заключението, че етатизирането на здравето като политически проблем и на техниките за неговото регулиране е завършен процес и има за своя крайна точна изземването на всички до преди това разпръснати функции от държавните апарати. Биополитическите техники в действителност продължават да циркулират, да напускат държавата, да се връщат обновени обратно в някои държавни институции или да бъдат използвани за цели, които не съвпадат с държавните. Както посочва Фуко, големите биорегулации на населението могат да бъдат открити и на „подетатично равнище“ (Фуко 2003: 283): през XIX в. във Франция това все още били медицинските институции, спомагателните каси, филантропичните организации, застрахователните фирми, сдруженията на предприемачите.

Тези аналитични операции позволяват да забележим, че Фуко в действителност помества биомедицинското знание в един по-широк процес, където то придобива нова значимост и се прониква от политически калкулации, оформяйки власт-знаниевата област на обществената хигиена.

Превръщането на медицината в основен елемент от една „технология на населението“ (Foucault 1994g: 18) (заедно със статистиката, демографията, психиатрията и др.) е свързано и с по-глобалния процес на натрупване на капитала и развитие на производствените апарати. Тук тезата на Фуко е, че този процес не би бил възможен без техническите решения, които дава тази биополитическа технология по отношение на по-широки проблеми като натрупването на хора, негативните ефекти от концентрацията на население в зараждащите се индустриални центрове, необходимостта от повишаване на производителните сили, справянето с големите демографски изменения в Западна Европа от XVIII в., новите опасности от политически безредици вследствие на тези социални размествания.²⁰ На микрополитическо ниво биомедицинското знание действа като ансамбъл от биополитически техники, като оразмерява тези проблеми, дефинира по-точно обектите за намеса и по този начин влияе върху съвкупните им проявления през локални операции. Така обаче то се стреми към постигането на глобални ефекти на нивото на едно население, без които самото капиталистическо производство е невъзможно.

Постепенно се обособяват проблемни области на медико-политическа намеса като семейството, което стеснява обхвата си и вече е натоваарвано много

---

²⁰ По този начин биополитиката може да се впише във властовата конюнктура на XVIII в., за който Фуко казва, че „изобретил властови механизми, които могат да се впитат директно в процесите на производство, да ги придружават по времето на тяхното развитие и да се осъществяват като един вид контрол и постоянно увеличаване на това производство“ (Foucault 1999: 81).

по-решително с опазването на детското здраве и правилното развитие на подрастващите. Оттук и множеството кампанийни намеси (технически диференцирани според социалните слоеве, в които се разгръщат) по хигиенно окултуряване, включващо сексуално образование, хигиена на храненето и обличането, нормирано организиране на домашното пространство според медицински концепции за опасностите, които дебнат в непроветрените и прашни стаи, непочистения под, слабата слънчева осветеност на пространството – все елементи от средата на съществуване, които се оказват икономически релевантни, доколкото влияят върху възпроизводството на производителните сили.

Тук трябва отново да забележим, че тези разнопосочни, но координирани през серия от връзки ходове на множеството от актьори, през които били задействани биополитическите техники, не се случили наведнъж и без появата на конкретни конюнктурни проблеми в полето на властовите отношения.

Например обособяването на градския пролетариат като специфична мишена на биополитически техники било обусловено от различни и до голяма степен несвързани помежду си събития от политически, социален и медицински характер, които довели до бавното и изпълнено с напрежения оформяне на съвкупна стратегия. Трябва отново да отбележим обаче, че тази стратегия била съставена от множество разнородни тактически употреби на биополитическите техники за регулация, които трябвало да канализират определени властови отношения.

Можем да вземем като пример сексуалността като свързка, в която стратегически и в определена конюнктура се събират различни биополитически техники. В този случай,

[з]а да бъде надарен пролетариатът с тяло и сексуалност, за да се превърнат в проблем неговото здраве, секс и възпроизводство, били необходими конфликти(!) (в частност по повод на градското пространство: съжителство, близост, замърсяване, епидемии като холерата от 1832...); необходими са били неотложни икономически нужди (развитие на тежката индустрия с потребността от здрава и компетентна работна ръка, задължение да бъдат контролирани потоците население и да се постигат демографски регулации); необходимо било, най-сетне, въвеждането на цяла технология за контрол, която позволява да се държи под надзор това тяло и тази сексуалност, които най-накрая им били признати (училището, политиката на хабитата, обществената хигиена, институциите за подпомагане и осигуряване, общото медикализиране на населението, накратко цял административен и технически апарат...) (Фуко 1993: 171-172; Foucault 1976: 167).

Можем да заключим, че изследванията на Фуко върху биополитиката превеждат *in concreto* теретико-методологически наблюдения относно аналитиката на властта като проследяване на ситуации и процеси на стратегическо/тактическо изобретяване, употреба, оспорване, усъвършенстване, превод, пренос, трансформация, комбиниране на техники и

технологии за упражняване на власт и за управляване – наблюдения, до които отвеждат други (паралелни, по-ранни или по-късни) негови изследвания върху дисциплините.

На тази основа бихме могли да формулираме следните обобщения, които да служат като методологически отправни точки при историко-социологически анализи на властта върху биологичния живот на едно население: 1) Биополитиката е съвкупност от властови техники за намеса върху елементи от биологичното и социалното съществуване на едно население; целите на биополитическите техники варират според областите, в които те са мобилизирани, но могат теоретично да бъдат групирани около проблемите за упражняване на власт и поддържане на определени властови отношения. 2) Биополитическите техники имат своя специфична история, която може да бъде изследвана относително независимо от комплексността на ситуацията, в които те са привеждани към действие. Тази история показва тактическите им употреби в полето на властовите отношения, както и техните изработване, усъвършенстване, преноси, трансформации, комуникации помежду им и с други типове властови техники. 3) Биополитическите техники са тясно свързани с обектите, към които се прилагат и съответно със знаниевите процедури по тяхното обективизиране; тези процедури по обективизация насочват към процесите по взаимното обособяване и поддържане между техники и обекти на намеса. 4) Биополитическите техники не са дело само и единствено на държавни институции, но в определени исторически моменти техните употреби клонят към трайното им етатизиране. 5) Появата и разгръщането на биополитически техники насочва към тяхната свързаност с хетерогенни процеси и оттук към опита им да отговорят на цели, които могат да имат не само политически, но и икономически характер; от централно значение е релевантността на биополитическите техники във връзка с проблеми на работната сила, стоящи пред политико-икономическата рефлексия и практика.

Цитирана литература:

Вебер, М. 1992. *Социология на господството. Социология на религиите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Коев, К. 2003. *Елементарни форми на всекидневен живот*. София: „Просвета“.

Фуко, М. 1993. *Волята за знание*. Плевен: ЕА.

Фуко, М. 1994а. „Що е критика?“ *Социологически проблеми*, бр. 1.

Фуко, М. 1994б. *Раждане на клиниката*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Фуко, М. 1996. *История на лудостта в класическата епоха*. Плевен: ЕА.

Фуко, М. 1997а. „Примките на властта“. *Социологически проблеми*, бр. 1-2.

Фуко, М. 1997б. „Властовите отношения минават през телата“. В: М. Фуко, *Власт (антология)*. (Съст. А. Колева, Д. Деянов) София: Критика и хуманизъм.

Фуко, М. 1998. *Надзор и наказание*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

- Фуко, М. 2003. „Трябва да защитаваме обществото“. София: ЛИК.
- Althusser, L. 1973. „Préface : du *Capital* à la philosophie de Marx“. In: Louis Althusser et Etienne Balibar, *Lire le Capital*, T. I. Paris: François Maspero.
- Canguilhem, G. 2003. *La connaissance de la vie*. Paris: Vrin.
- Certeau, M. de. 1987. *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*. Paris: Gallimard, coll. « Folio-Essais ».
- Certeau, M. de. 1990. *L'invention du quotidien, T.1. Arts de faire*. Paris: Gallimard, coll. « Folio-Essais ».
- Ewald, F. 1986. *L'Etat-providence*. Paris: Grasset.
- Foucault, M. 1975. *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard, coll. « Tel ».
- Foucault, M. 1976. *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, coll. « Tel ».
- Foucault, M. 1981. “Table ronde”. In: M. Perrot (dir.) *L'impossible prison*. Paris: Seuil.
- Foucault, M. 1994a. “L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. III. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994b. “Entretien avec Michel Foucault”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. IV. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994c. “Pouvoir et savoir”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. III. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994d. “Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. IV. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994e. “La vérité et les formes juridiques”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. II. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994f. „Pouvoir et stratégies“. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. III. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1994g. “Politique de la santé au XVIIIe siècle”. In: M. Foucault, *Dits et écrits*, T. III. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. 1997. *“Il faut défendre la société”. Cours au Collège de France, 1975-1976*. Paris: Seuil-Gallimard.
- Foucault, M. 1999. *Les anormaux. Cours au Collège de France, 1974-1975*. Paris: Seuil-Gallimard.
- Foucault, M. 2003. *Le pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France, 1973-1974*. Paris: Seuil-Gallimard.
- Foucault, M. 2004. *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France, 1977-1978*. Paris: Seuil-Gallimard.
- Legrand, S. 2007. *Les normes chez Foucault*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Porter, D. 2005. *Health, Civilization and the State. A History of Public Health from Ancient to Modern Times*. London: Routledge.
- Veyne, P. 1996. “Foucault révolutionne l'histoire”. In: P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Seuil, coll. « Points-Histoire ».
- Weber, M. 1995. *Economie et société, T. I., Les catégories de la sociologie*. Paris: Pocket.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Социология

Том 104

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Sociologie

Tome 104

**РОЛЯТА НА ПУБЛИЧНОСТТА ПРИ ДЕФИНИРАНЕТО НА МОДЕЛА НА
ДЕЛИБЕРАТИВНАТА ДЕМОКРАЦИЯ (ОПИТ ВЪРХУ ФИЛОСОФИЯТА НА ЮРГЕН ХАБЕРМАС)
НИКОЛА АТАНАСОВ**

Nikola Atanasov. THE ROLE OF THE PUBLIC SPHERE IN DEFINING THE MODEL OF DELIBERATIVE DEMOCRACY (AN ESSAY ON THE PHILOSOPHY OF JÜRGEN HABERMAS)

This article attempts to clarify the relationship between the concepts of public sphere and deliberative democracy as they are represented in the political theory of Jürgen Habermas. The aim is to explain the role of the political public sphere in the definition and justification of the procedural model of deliberative politics. The article is divided into an introduction, two main parts (focusing accordingly on *The Structural Transformation of the Public Sphere* and on *Between Facts and Norms*) and conclusion.

In dealing with *The Structural Transformation* the focus is on the early interest of Habermas in democratic institutions and practices, which is caused by his discontent with liberal model of public sphere. In this book Habermas is interested in the historical forms of public sphere and its institutions as it can be considered as the beginning or the historical precedent of the ideal of democratic politics. Bourgeois public sphere is represented as having normative potential, which can be used to criticize contemporary democratic ideas and practices. This potential is connected with the idea of discursive process of opinion and will-formation, which is guided by the principles of public sphere. Another important line in this part is the attempt to prove that *The Structural Transformation* contains ideas and problems that motivate later researches of Habermas. The idea of public use of reason and the faith in possibility for rational organisation of society are lasting thread, running through the various research projects of Habermas.

The second part of the article deals with relations between deliberative democracy and the public sphere, represented in *Between Facts and Norms*. Habermas constructs his procedural model of deliberative politics as a third way between two influential conceptions: classical liberalism and civic republicanism. He examines these traditions from critical perspective and

the comparative analysis goes through many key concepts such as popular sovereignty and human rights. The elements of liberalism and republicanism that Habermas accepts are integrated into the scheme of basic rights and in the ideal deliberative procedure for decision-making. In general it can be said that Habermas needs the public sphere to solve the problem with the legitimacy of legal norms by linking it with the discursive nature of communication in the formal and informal public sphere. On the other hand, the public sphere is used as an argument for justification of the empirical plausibility of the normative model of deliberative democracy.

Настоящата студия предлага опит за изясняване на отношенията между понятията „публична сфера“ и „делиберативна демокрация“ така, както са представени в политическата теория на Юрген Хабермас. Основният въпрос, който ме интересува, е каква е ролята на политически функциониращата публична сфера при дефинирането и обосноваването на процедурния модел на делиберативната политика. Целта на тази работа е да бъде открито значението на понятието за публичност, разработено в една ранна работа на Хабермас, което стандартно остава встрани от съвременния политико-философски и социалнотеоретичен дебат, но според предложената тук теза е централно за разбирането на Хабермасовата концепция за делиберативна демокрация.

В съвременната политическа теория интересът към делиберативната демокрация, като форма на колективно взимане на политически решения чрез дискусия между свободни и равни граждани, фигурира поне от 80-те години на ХХ в. и се утвърждава като основна теоретична перспектива от 90-те години насам. Различните съвременни визии за делиберативната теория и практика не са създадени „от нищото“, а се опират на дългата интелектуална традиция на демокрацията. Ето защо редица изследователи твърдят, че делиберативната демокрация и начините за нейното практическо осъществяване са толкова стари, колкото и самата идея (и практика) за демокрация. В този смисъл, твърди Йон Елстер, е по-правилно да се говори за възраждане и развитие, а не за нововъведение.

Според Джон Дризек, който е един от основните защитници на модела, около 1990г. в теорията на демокрацията се приема определен „делиберативен обрат“ (Dryzek 2000: 2).¹ Основна идея в този обрат е, че същността на демократичната легитимност става правото

---

¹ Основни автори и текстове, защитаващи делиберативната парадигма са: Bessette, J. *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government*, 1980; Cohen, J. *Deliberation and democratic legitimacy*, 1989; Habermas, J. „Further reflections on the public sphere“, in: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the public sphere*, 1992; Habermas, J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, 1996; Rawls, J. *Political liberalism*, 1993; Benhabib, S. „Toward a deliberative model of democratic legitimacy“, in: S. Benhabib (ed.) *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political*, 1996; Cohen, J. „Procedure and substance in deliberative democracy“, in: S. Benhabib (ed.), *Democracy and difference*, 1996; Gutmann, A., D. Thompson, *Democracy and Disagreement*, 1996; Bohman, J. *Public deliberation: pluralism, complexity and democracy*, 1996; Bohman, J., W. Rehg (eds.) *Deliberative Democracy*, 1997; Elster, J. (ed.) *Deliberative Democracy*, 1998; Macedo, S. (ed.) *Deliberative Politics*, 1999; и др.

или способността на свободните и равни граждани (или техните представители) да участват в публични дебати, в които след критично изследване и размяна на аргументи се приемат колективни обвързващи политически решения, които ще определят съвместния им живот за определен бъдещ период. Идеята най-общо е в това, че индивидите, които са адресати на законите, трябва да могат също така да считат себе си за автори на тези закони. Това авторство се осъществява в хода на **публични дебати**. В редица статии, описващи делиберативния модел, ключова роля за неговото утвърждаване като основна парадигма се приписва на Юрген Хабермас, като последният дори е наречен „философски баща“ на модела (Cunningham 2002: 163).

Своята дискурсна теория на демокрацията и правото (политическа теория) Хабермас развива от късните 80-те и обобщава в своя основен труд *Фактичност и валидност*. В тази книга, на основите на теорията за комуникативното действие и дискурсна етика, Хабермас развива своята теория на правото и делиберативната демокрация.² Основната идея на делиберативната демокрация е близка до тази на дискурсна етика: адресатите на (моралните или в случая **правни**) норми трябва да са способни да считат себе си също и за автори на тези норми. Това е идеята за автономията като самозаконодателство. Легитимността на правните норми идва от това, че те са приети в свободни от принуда публични съвещания между всички потенциално засегнати индивиди. Предвид акцента върху публичните дискусии между гражданите, публичната сфера е от централно значение за проекта за делиберативна политика.

Понятието за публична сфера често се свързва със схващането за пряка демокрация „лице в лице“. Но този модел, развит първо в античността, трудно би могъл да се приложи в съвременните комплексни и плуралистични общества. В тези условия не е ясно как точно функционира публичната сфера, така че идеите за народен суверенитет и автономията като самозаконодателство могат да бъдат съгласувани с демократичните процедури и практики в модерните общества. Не е ясно как политическите решения биват оправдани или легитимирани по приемлив начин за онези, които ще живеят с техните следствия.

Хабермасовата работа обхваща повече от пет десетилетия и продължава и в момента. Условно тя се разделя на няколко програми: универсална прагматика, теория за комуникативното действие, социологическа теория, дискурсна етика, политическа теория на правото и демокрацията (Finlayson 2005³). Според Л. Томасен, ако има една обща

---

² *Фактичност и валидност* обаче е много повече от просто още един аргумент „за“ делиберативната политика. Книгата предлага обширно социологическо концептуализиране на понятието за модерно право като система от основни права, предлага нормативен възглед за управлението на закона и конституционната държава, опит за свързване на нормативни и емпирични подходи към демокрацията, както и за необходимите социални условия, нужни за реализирането и.

³ В тази книга творчеството на Хабермас се разделя условно на пет основни програми – програми, доколкото всяка от тях е в процес на развитие. Подобно структуриране върху основните програми на Хабермас е направено и в Bohman, Rehg 2011.

линия през всички тези програми, то това е идеята за **публичната употреба на разума**. Идеята, че при решаването на общите си проблеми индивидите трябва да разчитат на публични дебати, в които решаваща роля има единствено силата на по-добрия аргумент (Thomassen 2010: 12). Общата интуиция е, че реализирането на политически идеали като свобода, равенство и справедливост е дълбоко свързано с рационалната организация на обществото. Хабермас предлага систематичен и нормативен възглед за демократичната конституционна държава, чрез процедурна концепция за разума, която се отказва от съдържателни или субстантивни елементи. Той отхвърля Ролсовата идея, че разумът притежава съдържание, което може да бъде установено чрез публична рефлексия и да служи като общоприета основа за социално сътрудничество. Напротив, за него разумът може най-много да предложи процедура, чрез която различните съдържателни претенции да бъдат оценявани.

Теорията на правото и демокрацията на Хабермас се опира на широк спектър от идеи, разработени в теория на комуникативното действие, дискурсната теория и социологическите разработки върху модерността (това е ясно заявено в увода на *Фактичност и валидност*). Предвид фокуса на настоящата работа в следващата част от текста ще представя накратко някои идеи от ранното изследване на Хабермас *Структурни изменения на публичността*, които ми се струват важни с оглед по-късните разработки на въпросите за демокрацията и публичността.

***

Структурни изменения на публичността (1962) предизвиква оживени дебати след издаването си в Германия, като разкрива нови насоки за изследване. Тя е считана за класически пример за критическа теория: интердисциплинарност, разглеждат се взаимовръзките в различни социални сфери, предлага се иманентна критика на категорията публична сфера. Книгата е определена като „най-историческата“ работа на Хабермас, в която теоретичните аргументи се надграждат върху обширни емпирични изследвания. Не по-малък интерес предизвиква и закъснялото с почти трийсет години публикуване на книгата на английски през 1989 година. С това издание се подновяват дебатите, свързани с държава и гражданско общество, произход и възможности пред демокрацията, влияние на медии, и др.⁴

Може да се каже, че още в това ранно произведение Хабермас има силен интерес към демократичните институции и перспективи. Този интерес е предизвикан „от неудовлетворението от либералния модел на публичност, доминиращ в този период“ (Йотов 2006: 47). Ето как Хабермас дефинира проблема и подхода си:

„...някъде през последното столетие нейните [на публичността] обществени основи започват отново да се схващат като намиращи се в процес на разложение; тенденциите на разпад на публичността стават несъмнени: докато сферата ѝ се разширява по един

---

⁴ Вж. въведението в сборника *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun 1992). Сборникът е посветен на конференция по случай публикуването на *Структурни изменения на публичността* на английски език.

величествен начин, безсилието на нейните функции все повече се увеличава. Все пак публичността продължава да бъде организационен принцип на политическия ни порядък. Очевидно тя е нещо повече и нещо по-различно от огризките на либералната идеология, които социалната демокрация би могла да отхвърли без каквато и да е вреда. Ако ни се удаде да схванем в историческите му структури целия този комплекс, който днес по достатъчно объркан начин събираме на куп под названието „публичност“, бихме могли впоследствие да се надяваме, освен на социологическо просветляване на понятието, да се надяваме и на това – да овладеем систематически нашето собствено общество с помощта на една от централните му категории” (Хабермас 1995: 57).

Основният въпрос, който Хабермас поставя е: какви са социалните условия, нужни за рационално-критичен дебат относно публични въпроси, проведен от частни личности, желаещи да оставят аргументите, а не статусите, да определят решенията. Този въпрос предполага изследване на нормативни идеали и исторически феномени. В това произведение Хабермас е заинтересован от историческите форми на публичната сфера и нейните институции, доколкото тя може да се разглежда като начало или исторически прецедент на идеала за демократична политика, както и за основа на моралните и епистемни ценности, които поддържат демокрацията – равенство, свобода, рационалност и истина (по-късно формулирани като условия на дискурса). За него буржоазната политическа публичност е не само сфера на манипулативна пропаганда, на тотална идеология или ялово дърдорене (Йотов 2006: 50), а притежава нормативен потенциал, който може да бъде използван от гражданите за критика на настоящия либерален модел на публичност. Идеалът описващ определени практики и институции съдържа еманципативен заряд. Най-общо този потенциал е в идеята за процес на дискурсивно формиране на воля и мнение, в хода на който участниците приемат и оправдават норми, които ще ръководят общия им живот. Според Йотов Хабермас въвежда своето понятие за публичност именно с целта да обнови дебатите за демокрацията.

Хабермас от *Структурни изменения на публичността* се опитва до очертае и запълни дефицитите, които вижда в съвременното схващане за демокрация в западните общества. За да изпълни тази цел, той се обръща към самата традиция или история, която носи идеали и норми – „четенето на историята става през призмата на заложените в нея нормативни идеали” (пак там: 53). Според Йотов теорията на Хабермас представлява иманентна критика на западните общества, изградена на две нива: първо, критикува съществуващата демокрация чрез класическото либерално схващане за публичност; второ, разкрива противоречията в самата либерална теория, която може да функционира и по различен начин.⁵

---

⁵ На един по-късен етап Хабермас дава за пример друг подход – т.нар. „рационална реконструкция”. Рационалната реконструкция цели да реконструира фундаменталните и имплицитни структури на социалната интеракция. Дискурсивната теория се фокусира върху общите и необходими условия за валидирането на ценности и норми. При делиберативната демокрация се провежда рационална реконструкция на имплицитните структури в конституционната демокрация. Реконструират се структурите или предусловията правещи

Какъв е нормативният потенциал, който Хабермас открива в своето изследване? Какъв е идеалът, който може да бъде извлечен от историческия анализ и използван за критика на „късния“ капитализъм и либералната публичността? Идеята за публична сфера с критични функции се свързва с текста на Кант „Що е Просвещение“: „Просвещение е изходът на човека от непълнолетието, което той сам си е причинил. Непълнолетие е невъзможността да се ползваш от разсъдъка си без ръководството на някой друг.[...] Имай смелост да си служиш със собствения си разсъдък! – ето това е девизът на Просвещението.[...] За просвещението не се иска нищо друго, освен свобода, и то най-невинната от всичко, което може да се нарече свобода, а именно – винаги и изцяло открито, **публично да използваш разума си**” (Кант 2001). В този дух Хабермас описва буржоазната публичност като сфера, в която частните лица се събират като публика, която се регулира от върховната власт, но която скоро започва да се противопоставя на тази власт. Посредникът в това противопоставяне е публичното размишление или публичната употреба на разума (Хабермас 1995: 86).

Въпросът е как могат участниците в публичната сфера да вярват в силата на публичния разум, за да критикуват и изискват от властта. Тук има три важни момента: първо, макар публичната сфера да не гарантира равенство на всички индивиди тя **игнорира неравенството**. Резултатите от публичните дебати са, поне по идея, независими от статусните позиции на участниците и свързаните с тях неравенства. Тук важи **единствено непринудителната сила на по-добрия аргумент**. Второ, макар зад всеки аргумент да стои интерес, то този интерес не се зачита, в смисъл че публиката в цялост е единствен съдия, преценяващ на база рационални аргументи, които трябва да отговорят на критерия за универсализиране, както по-късно се изразява Хабермас в своята дискурсна етика. Трето, публичната сфера е свързана с идеала за равно включване (макар явно да изключва жени, бедни, необразовани). Тези три момента представляват т.нар. „принципи на публичността” (пак там: 97-98) и могат да се приемат като един от най-важните приноси от това ранно произведение по отношение на по-късните изследвания на Хабермас. По-късно в дискурската етика тези идеализирани допускания за публичната сфера се свързват от Хабермас с един от компонентите на правилата на комуникативния процес, на база на които се извежда принципът на дискурската етика (D) (Хабермас 1999: 106-108). Във *Фактичност и валидност* се твърди, че на свой ред принципът на демокрацията е изведен от съчетаването на дискурския принцип с формата на модерното право, като по този начин ни се предлага правило за легитимиране на правните норми (Habermas 1996: 121-122).

Ст. Йотов твърди, че трябва да схващаме основната роля на буржоазната публичност именно в това, че тя е допълнение към демокрацията. Общественото мнение, генерирано в публичните размишления (или публичният разум по Ролс), трябва да обедини волята на гражданите относно публичния интерес и да балансира влиянието на институциите.

възможни дадени практики. Тези структури нямат алтернатива. В този подход емпиричните социални науки и философия работят в тандем като проверяват взаимно резултатите си (Thomassen 2010: 30).

Общественото мнение е също така и дискурсивно, рефлексивно и консенсуално, благодарение на което демокрацията би могла да отговори на понятието си, а не да зависи от случайното комбиниране (агрегиране) на частни интереси чрез анонимното гласуване (Йотов 2006: 56).

Кои са другите елементите от *Структурни изменения на публичността*, които остават важни за по-късните изследвания? Първо, разграничаване на публична и частна сфера. Индивидите трябва да бъдат независими в своята частна сфера – място на свобода, субективност, хуманност, но и икономическа независимост от регулацията на публичната власт – на базата на която да защитават публично своите интереси срещу държавната власт. Интересно е, че днес тази интимна частна сфера на семейството е все по-заплашена, атакувана и пропита от пазарни императиви, консумативни модели на поведение или от това, което Хабермас нарича инструментален разум. Второ, важен е интересът към публичната сфера и гражданското общество като критически инстанции – това е една от основните им функция за демокрацията днес (Kymlica 2001: 289).⁶ Проследявайки историческите трансформации на публичността Хабермас посочва как постепенно критичната литературна публичност придобива политически функции: публиката започва да схваща себе си като единствен източник на легитимните закони. Тази идея по-късно виждаме в двукомпонентния модел на политика, където гражданското общество формира комуникативна власт, която трябва да „програмира“ действията на официалните политически тела (Habermas 1996: 305-308). Тоест това е идеята за демократично самоуправление, при което субектите на властта считат себе си и за източник на тази власт (идеята за народа суверен).

Друг момент, който ми се струва важен от гледна точка на дебатите в теорията на делиберативната демокрация от 90-те, е свързан с Хабермасовата критика на западни общества след средата на XX век, в които се налагат агрегативните модели на демокрация.⁷ Тази критика е направена в последните глави на книгата. Естествено би

---

⁶ Според Кимлика най-характерните качества на гражданите в либералните демокрации са следните: способността и желанието да се оспорват или да се поставят под въпрос решенията на политическите власти; желание за ангажиране в публични дебати свързани с политически решения, касаещи всички; добродетели на помиряването или компромиса. Критичността спрямо публичната власт е ключова черта, налагаща се поради необходимостта гражданите да контролират решенията на своите представители – те трябва да ги държат отговорни за политиките, които провеждат. Участието в публичните дебати е свързано с факта, че демократичните политически решения трябва да се формират в отворени и свободни дискусии.

⁷ Основен опонент на делиберативния модел е т.нар. „агрегативен“ или „вото-центричен“ модел на демокрация, който доминира в различните си версии в следвоенния период. Агрегативната концепция има две основни направления – елитарна теория на демокрацията (в лицето на Йозеф Шумпетер и неговите последователи) и икономически визии за демокрацията (Антъни Даунс), базиращи се на допусканията на теорията на социалния избор (Кенет Ероу и Уилям Райкър). Общото между двете направления е, че схващат изразените чрез гласуване предпочитания като основен „материал“ за демократичните решения. Агрегативните концепции считат гражданите като имащи свои фиксирани предпочитания, предхождащи и независими от политическия процес.

било пресилена интерпретация да се каже, че в това ранно произведение Хабермас обмисля делиберативния модел като отговор на процесите на ерозиране в политическата публичност и свеждането на демокрацията до акта на гласуване. Все пак неговата диагноза на западните общества улавя много рано негативните социални условия, довели до укрепването и налагането на агрегативния модел демокрация (за което разпалено говорят делиберативните теоретици 20-30 години по-късно – Вж. Elster 1998). Съответно критиката му антиципира тенденцията към замяната на този модел в посока на по-дискурсивни форми на демокрация.

Негативните социални тенденции, за които става въпрос са няколко. Връзката между разширяване на обхвата и масовизирането на публика и ерозиране на критичната ѝ функция. Замяната на критичния дебат с консумативни нагласи, при което мрежата от публични комуникации се разпилява в индивидуални действия и избори. Персонализиране на политиката, укрепване на бюрократичните и централизирани партии и връщане към модела на представителната публичност. Оттук налагането на икономически и елитарни концепции за демокрация, при които партиите и техните лидери (медийни звезди) рекламират своите политически програми (и по-скоро самите лидери) в медийната среда, а индивидите подобно на консуматори избират предпочитания политически продукт. В този модел няма публично измерение и критичен дебат, водещ до легитимиране на политическите решения. Всичко е въпрос на индивидуален вкус и избор, а те не могат да бъдат предмет на публичен дебат - вкусът не обхваща цялата публика и всички интереси. Резултатът е социална дезинтеграция и фрагментация на обществото, деполитизация на публичната сфера, както и западане на критичните дискусии (Вж. Calhoun 1992: 24-25). Всичко това води до нежелани социални и политически тенденции от последните няколко десетилетия: отказ от участие и обвързване с публични проблеми и инициативи; отказ от диалог и критично отношение към властите и политическите лидери; отчуждение или просто безразличие спрямо политическите процеси; оттегляне в частната сфера на семейството, кариерата или някакви лични проекти (Вж. Kymlica 2001: 293). Тези индикатори за криза на политическото са част от причините, каращи редица автори да защитават необходимостта от радикална демократизация, свързана с модела на делиберативната политика.

Част от решението, което Хабермас предлага в *Структурни изменения на публичността*, е да приемем съществуващите демократични институции и граждански асоциации като градивни елементи на политическата публична сфера и да насърчим критичните публични дебати в тях и между тях. Ако са добре организирани и защитени от системните императиви на държавата и пазара те могат да служат като канали за

Целта на гласуването е единствено да предложи честен механизъм или процедура за вземане на колективни обвързващи решения. Същностният политически акт е в тайния и анонимен вот, а същността на политиката е в борба за власт или конкуренция между конфликтни частни интереси, а не търсене на общо благо. Индивидите, които гласуват действат като консуматори, избиращи рационално политики, които са им предложени от конкурентния пазар на партийни програми (Вж. Gutmann, Thompson 2004: 13-21).

публични обсъждания и влияние отдолу нагоре. Ако интерпретацията дотук е коректна, може да се твърди, че Хабермас улавя много рано негативните политически и културни тенденции, свързани с налагането на агрегативния модел на демокрация. Същевременно неудовлетворението от тези тенденции е свързано с оправдаването на по-активно и критично участие на всички граждани в публичната сфера. Тоест макар в *Структурни изменения на публичността* да няма експлицитен политически проект, има заложенi насоки, сочещи начините за справяне с патологиите в съвременните общества, предложени три десетилетия по-късно във *Фактичност и валидност*.

Двете произведения намират допирна точка и по линия на критиките отправени към ранната теория на Хабермас. Два примера: 1) прекаленият идеализъм и оптимизъм относно възможностите на публичната сфера. Въпреки отворения си и егалитарен характер, буржоазната публична сфера е изключваща, тя почива на разграничаването на публично и частно, като публичната сфера е привилегирована за имотни, бели и образовани мъже – останалите са изключени. 2) Хабермас пренебрегва плебейската публичност и нейните потенциали, пренебрегва и социалните движения, които често идват от покрайнините на обществото. Тези критики намират отговор във *Фактичност и валидност*, където Хабермас акцентира върху ролята на „слабата публичност“ (неформални асоциации, социални движения и организации на граждани) за делиберативния модел демокрация. Тя е място, в което чрез свободна комуникация и дискурси индивидите стигат до взаимно разбирателство и генериране на комуникативна власт. Слабата публичност идва от обществената периферия, но чрез общественото мнение се прицелва в центъра на институционализираните форми на вземане на решение. Следващата част от текста е фокусирана върху връзките между делиберативната демокрация и публичната сфера, представени в книгата *Фактичност и валидност*.

***

Хабермас дефинира своя модел на делиберативна демокрация като го представя като трети път между други две нормативни концепции относно демокрацията и правото – тази на класическия либерализъм и на гражданския републиканизъм (Habermas 1996: 296)⁸. Стремещт му е да анализира в сравнителен план двете влиятелни парадигми, които традиционно се смятат за несъвместими, така че да преодолее напрежението между тях и да интегрира техните положителни елементи в своята процедуралистка концепция за демокрация. Всяка от двете парадигми удържа в центъра си една основна идея: либералната идея за *човешки права* и идеята за *народен суверенитет* на гражданския републиканизъм. Тези две идеи са единствените основи за легитимиране на модерното позитивно право, с които разполагаме в посттрадиционните или постконвенционалните общества, в които религиозните и метафизични извори на легитимност са загубили своята сила (ibid.: 99). Двете позиции подкрепят и различна интерпретация на понятието за автономия: докато класическият либерализъм привилегирова индивидуалната или частна автономия (като индивидуално

---

⁸ Двете позиции са представени като идеални типове на разбирането за политика, които маркират страните в либерално-комунитарния дебат, започнал от 80-те години на миналия век в САЩ.

самоопределение), то гражданският републиканизъм привилегирова политическата или публична автономия (като акт на себerealизация на политическата общност).

Либералната концепция за демокрация, свързана с възгледа за добре уредено пазарно общество, приема отделния индивид като отправна точка. Индивидите имат предполитически права (морални или естествени права), а техните идентичности и интереси са формирани преди или независимо от политическия процес и публичните делиберации. Статусът на индивидите като **граждани** се определя чрез субективни права, които те взаимно си признават едни на други. Като носители на тези права те са защитени от намеси в частния си живот от страна на държавата, на мнозинството или на другите индивиди. Ето защо субективните права се определят като негативни – държавата трябва да гарантира наличието на ненакърнимо пространство за свободен избор, в което индивидите са свободни от външни принуди да следват своите лични цели и лично благо така, както смятат за най-добре. Естествено свободата на човек да преследва своите интереси трябва да е съвместима със същата свобода за всички останали в рамките на закона. Този възглед за гражданите върви ръка за ръка с идеята за минимална държава, която оставя своите граждани да следват свободно своите жизнени планове и която се намесва единствено при възникване на конфликти. Активното гражданско участие не се счита за ценност, а най-много за инструмент за защита и осъществяване на субективните права и свободи.

На този фон общото благо не е проблем, който стои пред либералния модел за политика. Тук регулираното чрез правовата държава стопанско общество е мястото, в което всеки преследва стратегически неполитическото „благо за себе си“. Обществото „като система от пазарно-стопански структурирано общуване на частните лица и обществения им труд“ (Хабермас 1999: 221) е отделено и трябва да остане отделено от държавата, схващана като апарат за публично управление, за преследване на общи цели и за защита на частните свободи. Според либералния модел е възможно да се изгради мост между държава и общество чрез процеса на формиране на воля и мнение, т.е. чрез посредническата функция на политиката.

От либерална гледна точка **политиката** се схваща като конкуренция между стратегически действащи актьори или като борба за властови позиции. Структурата на пазарните отношения се схваща като модел за политиката. Политическият процес е описан като имащ сходна структура с поведението на ориентирани към успех участници на пазара. Партиите функционират като предприятия, които се състезават в продажбата на своите политически полици (програми) на политическите консуматори; а гласуващите граждани действат като консуматори, избиращи рационално политики, които са им предложени от конкурентния пазар на партийни програми. На демократичната политика се гледа като на инструмент, чрез който държавата бива програмирана в името на обществото, съставено от частни индивиди, които преследват своите цели и интереси. Демократичният процес на формиране на воля и мнение функционира изключително като легитимационен механизъм за упражняването на политическата власт. Изборите дават „лиценз“ за поемане на властта, а впоследствие правителството е задължено да оправдае

пред публичността и парламента упражняването на тази власт (Habermas 1996: 300). Още веднъж, най-важната цел на демокрацията е да се гарантира осъществяването на негативните свободи и да се обуздае управлението от намеси в гражданското (стопанско) общество и частните сфери на индивидите.

В съвременните либерални и плуралистични общества **демократичният процес на формиране на воля и мнение** неизбежно протича под формата на компромис между частни (групови) интереси и светогледи. Правилата за постигане на компромиси трябва да гарантират честността на постигнатите резултати. Това става чрез универсално и равно изборно право, чрез представителни парламентарни тела, техните правилници и процедури за действие и др. Тези правила са оправдани чрез основните либерални права, вградени в принципи на конституцията. В този смисъл за либералната позиция демократичният процес винаги е рамкиран и подчинен на основните човешки права, вградени в конституцията на обществото. Съответно частната автономия на гражданите получава приоритет пред публичната автономия, изразена в политическите права на участие и комуникация.

Гражданският републиканизъм започва с визията за обществото като единно цяло и приписва приоритет на народния суверенитет и политическата автономия на гражданите за сметка на либералните предполитически права. Съгласно този модел гражданите са интегрирани в политическата общност като елементи от едно цяло. Те не притежават дополитическа идентичност, както твърди либералната позиция, тъй като идентичността се формира в хоризонта на споделеното културно наследство и общите политически институции (Хабермас 1999: 351). Политиката не се свежда до посредническа роля между държава и общество, а е по-скоро конститутивна за целия процес на социализация. Тя представлява среда, в която членовете на общността придобиват своята идентичност и осъзнават съвместната си принадлежност като граждани на дадено политическо тяло. В тази среда се формира съзнателно желание за изграждане на политическа асоциация от свободни и равни диалогични партньори. От тази гледна точка обществото като социално цяло не е епифеномен, а реално предусловие, правещо възможно индивидите и тяхното общо политическо битие. Според Хабермас тази републиканска представа налага необходимостта от ревизия на либералния модел, отграничаващ управление и общество: като допълнение към регулациите на държавните бюрокрации и децентрализираната саморегулация на пазарите се появява трети източник на социална интеграция – **солидарността** (Habermas 1996: 150).⁹ Последната произтича от споделените ценностни ориентири, вкоренени или предзададени във фоновия консенсус на общия жизнен свят

---

⁹ Според Хабермас в модерните функционално диференцирани общества има три основни източника за макросоциална интеграция – пари, административна власт и солидарност. Първите две функционират като управляващи посредници в т.нар. системи на пазара и държавния апарат, докато солидарността като интегративен механизъм се разгръща в институционализираните в правовата държава процедури за демократично формиране на воля и мнение и публичните сфери на гражданското общество, като по този начин се свързва с обществения компонент на жизнения свят.

или е генерирана в хода на публичните комуникации, ориентирани към взаимно разбирателство и консенсус.

При републиканизма статусът на **гражданите** се определя не по модела на негативните свободи, а според политическите права за участие и комуникация, които се определят като позитивни свободи. Последните не гарантират свободата от външна принуда, „а участие в обща практика, чрез упражняването на която гражданите тепърва могат да се направят такива, каквито искат – политически отговорни субекти на общество от свободни и равни” (Хабермас 1999: 224). В този смисъл правата не са предполитически, а са тясно свързани с демократичната практика на самоопределяне на народа. За Хабермас тази представа за републиканския гражданин е доста възискателна на фона на комплексните и диференцирани съвременни общества. Тя отделя прекалено внимание на необходимостта от граждански добродетели (като лоялност, решителност, ориентация към общо благо, публична ангажираност и критичност към властта и др.) и активно участие в политическия живот като основно средство за установяване и поддържане на републиканската свобода.

От републиканска гледна точка **политическият процес** не е аналогичен със структурата на пазарните отношения. Тук не пазарът, а диалогът или насочената към разбирателство публична комуникация служи като парадигма. Диалогичната концепция оформя политиката като полемика или спор на мнения относно въпроси не просто за индивидуални предпочитания, но за интересубективно споделени ценности. Тук актьорите не действат според предписанията на инструменталния разум, а са ориентирани към разбирателство относно претенции за валидност. Този подход дава водещо място на демократичния процес като колективна делиберация, която, поне на теория, води гражданите до формиране на обща воля и постигане на съгласие върху общото благо. Политически активните граждани и борещите се за достъп до властови позиции партии трябва да се приспособят към делиберативния стил и своеобразие на политическите дискурси. Това означава приемане на нагласа към откритост, убеждаване чрез основания, размяна на гледни точки с добра воля, готовност да говориш, но и да изслушваш (пак там: 227).

Освен акцента върху делиберативния модус на политиката, републиканският модел има още два ключови момента, които Хабермас приема. Това са **стратегическото значение на публичността и гражданското общество**, както и разделението на политическата власт на административна и комуникативна власт. В републиканския модел на политика, като практика на гражданско самоопределение, се предполага наличие на автономна публична сфера, основава на хоризонталните мрежи на гражданското общество и независима от императивите на държавната администрация. Публичната сфера и гражданското общество са извори на солидарност, интеграция и автономия на индивидите. Също така посредством дискурсивното формиране на мнение в публичната сфера обществото от граждани формира комуникативна власт. Тази власт не се притежава от никой отделен индивид, тя се появява, когато хората действат заедно с оглед формирането на обща воля и изчезва, когато те се разпръснат (Habermas 1996:

147).¹⁰ Тя се изразява в защита на свободата и в актовете на основаване на нови институции и легитимни закони. Чрез демократичните процедури на законотворчество комуникативната власт определя рамката и параметрите на функционирането на административната власт, чиято функция е в прилагане на правото и реализирането на вече предпоставени цели.

Според републиканския модел процесът на формиране на воля и мнение на гражданите е посредник, чрез който обществото конституира себе си като политическо обединение. **Демокрацията** е синоним на политическата самоорганизация на обществото като цяло (ibid.: 297). Публичните делиберации са необходими за функционирането и развитието на демокрацията. Те представляват специфичен вид етико-политически дискурси целящи постигане на себеразбиране на историческата общност. Възможността за постигане на консенсус и съгласие се основава на споделените традиции и фоновия културен консенсус. Етико-политическият дискурс е колективна форма на рефлексия върху интересубективно споделените традиции, норми на взаимодействие и ценностни ориентири в дадена общност (ibid.: 160). В резултат се създава обща воля, чрез която гражданското тяло упражнява влияние върху самото себе си. Народът, разбран като макросубект с обща воля, е носител на суверенитета, който е неделим: в качеството си на суверен народът не може да бъде представяван. Конституиращата власт е основана на практиката на гражданско самоопределение (или принципа на народния суверенитет), а не на представителството (ibid.: 301). Политическата автономия има приоритет пред частната автономия, защото гражданите са свободни в степента, в която могат да считат себе си за автори на законите, регулиращи общия им живот. Последното обаче е възможно само при активно масово участие в политическите процеси.

Следва да се разгледа начинът, по който Хабермас съчетава нормативните модели на либерализма и републиканизма в своята процедурна концепция за делиберативна демокрация. Кои елементи от тях отхвърля и кои приема като релевантни за своя трети път?

Подобно на либерализма, делиберативният модел приема разделението между общество и държава, но отграничава гражданското общество като социална база на автономните публични сфери. Тази база е независима, както от икономическата сфера така и от държавната администрация. За разлика от републиканизма, който схваща обществото като центрирано в държавата, дискурсна теория се обляга на схващането за „децентрирано общество“. Това схващане е по-близко до либералния модел, който признава наличието на широк плурализъм от интереси, светогледи и начини на живот в комплексните общества. В този смисъл обществото не е хомогенен колективен актьор, който следва принципа „управление от народа, чрез народа, за народа“. Обществото е по-скоро амалгама от хетерогенни индивиди и групи, които имат свои специфични идентичности, интереси и цели. Съобразно този възглед за културен и обществен плурализъм Хабермас счита, че делиберативният политически процес неминуемо включва **прагматични дискурси**, търсещи най-адекватните средства за поставените цели,

---

¹⁰ При дефинирането на понятието комуникативна власт Хабермас се позовава на Х. Аренд.

както и преговори за постигане на **компромис** между конкурентните интереси. Честността на компромисите зависи от процедурите и предпоставките на договорния процес, а последните се нуждаят от нормативно оправдание от гледна точка на справедливостта. Ето защо делиберативната политика включва и **морални дискурси** на оправдание. В тях се търси отговор на въпроса какво от гледна точка на справедливостта е еднакво добро за всички. Тук стратегическото действие отстъпва на чисто нормативната гледна точка, от която гражданите изследват как да регулират общия си живот в еднакъв интерес на всички. Защиатавайки многообразието от прагматични и морални дискурси, както и баланса на интереси и компромиса, провеждащи се в публичните сфери и парламентарния комплекс, Хабермас критикува редуccionисткото схващане на политиката до етически дискурс на себеразбиране от страна на републиканците. Дискурсите на себеразбиране са необходима част от политиката, но не я изчерпват. Този момент е много важен за аргументацията на Хабермас, според когото концепцията за делиберативна политика придобива емпирична релевантност едва тогава, когато си дадем сметка за многообразието от комуникативни форми, в които се формира обща воля. „Диалогичната и инструменталната политика могат да се **преплетат** с посредничеството на делиберацията, стига само съответните комуникативни форми да са достатъчно институционализирани. Следователно всичко опира до условията на комуникация и до процедурите, които придават легитимиращата си сила на институционализираното формиране на мнението и волята” (Хабермас 1999: 229). Институционализацията на необходимите дискурсивни форми и процедури Хабермас свързва с идеите за основни права и принципи на правовата държава.

Друг важен компонент на либералния модел, който делиберативната политика приема с известни изменения, е идеята за основни човешки права. Тук има два важни момента. Първо, според Хабермас правата не са дополитически „дадени”, както смята либералната позиция, а се придобиват единствено чрез процеса на социализация и членството в дадена общност. По-важното е, че системата от основни права е изградена така, че да съчетава по непротиворечив начин публичната и частната автономия на гражданите, без да поставя някоя от тях в подчинено положение. Системата от основни права, разработена от Хабермас, включва субективните права и политическите права на участие и комуникация. Това са правата, които гражданите трябва да си признаят взаимно едни на други, ако искат да регулират легитимно своите взаимодействия и общ живот чрез средствата на позитивното право. Системата от права включва:

1. Основни права, които произтичат от автономното оформяне на правото върху възможно най-голяма степен на индивидуални свободи за действие на всеки;
2. Основни права, които произтичат от автономното оформяне на статуса на членство в една свободна асоциация от правни съдружници;
3. Основни права, които произтичат от автономното оформяне на равната индивидуална правна защита на всеки един, т.е. възможността за иск в защита на субективните права;

4. Основни права, които произтичат от автономното оформяне на правото на равен шанс за участие в политическото законодателство;

5. Основни права за обезпечаване на жизнени условия, които са социално, технологично и екологично гарантирани, така че съобразно текущите обстоятелства гражданите да имат равни възможности да използват гражданските права, изброени от 1. до 4. (Habermas 1996: 122 -123).

Първите три категории права са нужни за организирането на асоциация от свободни и равни съдружници, които си признават реципрочно равни субективни права. Тези права защитават индивидуалните свободи или частната автономия и са свързани с либералната традиция (макар тук да са представени като „празни“ от конкретно съдържание). Те се прицелват основно към ролята на гражданите като адресати на правото. Макар да са вписани първи те нямат приоритет върху другите права. Тъй като първите три типа права отправят към идеята за асоциация от граждани, които дават сами на себе си законите, които ще регулират общия им живот, то необходимо е приемането и на четвъртата категория. Политическите права на участие в законодателния процес са свързани с републиканската традиция и защитават публичната автономия на гражданите. Заедно правата от 1. до 4. са „абсолютно оправдани категории граждански права“, докато социалните права са относителни, в смисъл че се нуждаят от реализирането на първите четири. Правата от 1. до 4. също така изразяват идеята за „равенство в произхода“ на народния суверенитет и човешките права, на публичната и частната автономия. „Логическият генезис на тези права образува кръгов процес, в който правният код и механизмът за създаване на легитимно право – т.е. принципът на демокрацията – се конституират равностойно в своя произход“ (ibid.: 122). Идеята е, че не може да има (частна автономия) независима частна сфера, изградена на базата на индивидуални права, без демократичен процес, който конституира гражданите като носители на тези права. От друга страна, не може да има (публична автономия) демократична процедура на правополагане, ако индивидите вече не са конституирани като правни субекти, имащи политически права на участие и комуникация. Нито правата, нито демократичният процес има приоритет – те са равностойни в своя произход.¹¹

Вторият важен момент при основните права от гледна точка на делиберативната политика е, че системата от права изразява точно онези условия, при които формите на публична комуникация, нужни за постигане на легитимни закони, могат да бъдат правно институционализирани. Правото гарантира институционализирането на дискурсивните процеси на демократично формиране на воля и мнение, в които суверенната воля на народа получава своя израз. За да е възможно обаче правото да осъществи своите функции то се нуждае от организации взимащи колективни обвързващи решения. Държавата е необходима като санкционираща, организираща и изпълнителна власт, защото правата трябва да бъдат постановени, тъй като правната общност се нуждае от механизми за колективно самоподдържане и организирана съдебна система, а

---

¹¹ За отношението между право и демокрация вж. „Правовата държава и демокрацията“ в Хабермас 1999.

политическите програми трябва да бъдат прилагани (ibid.: 1996: 134). Според Хабермас държавата не е само функционално допълнение към системата от права, а се предполага в нормативното себеразбиране на правото. Връзката между право и власт е изразена в принципите на правовата държава: на народния суверенитет; на гаранцията за защита на индивидуалните права; на законосъобразността на административното управление; на разделението между държава и общество. Накрая легитимността изисква съчетаването на право и власт да надскочи официалната си институционална форма и да се свърже с гражданското общество и политическата култура. Принципът на публичността трябва да гарантира автономията на публичните мрежи и арени, в които гражданите генерират обществено мнение, което подготвя и влияе върху формирането на воля в законодателните тела. По този начин Хабермас свързва публична и частната автономия на гражданите (Йотов 2006: 152).

Основните републикански допускания, които Хабермас отхвърля са три: това, че държавата трябва да въплъти в своите политики ценностите на политическата общност; това, че активното гражданско участие представлява реализиране на общите комунални ценности; субективните права зависят от етико-политическото себеразбиране и случайната воля на общността. За Хабермас тези допускания не са адекватни в условията на модерните комплексни и плуралистични общества. Днес идеалът за добродетелните граждани, ориентирани към общото благо, изглежда доста идеалистичен и твърде възискателен. Също така, както бе посочено по-горе, съвременният политически процес включва освен етически дискурси и такива за справедливостта, за целево-рационалния избор на средства, както и компромиси.

Хабермас вижда предимството на републиканския модел в това, че се придържа към схващането за демократично самоорганизиране на обществото посредством комуникативното обединяване на гражданите и не свежда политиката до спазяване между конкурентни частни интереси. В съгласие с републиканизма дискурсната теория придава централно място на публичния процес на формиране на воля и мнение, но без да разглежда конституцията като нещо вторично. Също така, моделът на Хабермас се отличава с акцента не върху масовото участие на граждани в политическия процес, а върху легитимиращата сила на дискурсивните демократични процедури. Стратегическото или инструментално отношение между индивидите отстъпва място в тези процедури на публичната комуникация между гражданите, които са ориентирани към постигане на взаимно разбирателство относно валидните норми, които ще регулират съвместния им живот. Тук модусът на делиберативната политика има централно значение, защото „за легитимна валидност могат да претендират само онези юридически закони, които от своя страна биха могли да срещнат съгласието на всички членове на дадена правна общност в хода на един правно конституиран процес на дискурсивно законотворчество” (Habermas 1996: 110).¹² Цитатът представлява т.нар. принцип на демокрацията, чрез който Хабермас

---

¹² Принципът на демокрацията се занимава с легитимацията единствено на правни норми. Той е изведен чрез „операционализирането” на дискурсия принцип към сферата на правото. Самият дискурсен принцип (D) се отнася към всеки тип норми, нуждаещи се от оправдание. А когато на

формулира своето схващане за легитимност по отношение на всички дискурси, засягащи правни норми.

Изместването на акцента от общото гражданско участие към процедурите за формиране на воля и мнение налага промени и в понятието за народен суверенитет, което е наследено от републиканската традиция. Хабермас отхвърля субстантивната представа за народа като макросубект, притежаващ неотчуждаема обща воля, и я заменя с едно процедуралистко тълкуване. „Един макар и станал анонимен народен суверенитет се оттегля в демократичните процедури и в правното прилагане на техните претенциозни комуникативни предпоставки само затова, за да се наложи като комуникативно създадена власт” (Хабермас 1999: 336). Този „десубстанциализиран” суверенитет се разтваря в демократичните процедури на официалните институции за политическо формиране на воля (законодателните тела) и в спонтанните и неовластени потоци на комуникация в публичните сфери. Разтвореният в комуникациите суверенитет получава влияние в публичните дискурси, но приема формата на конкретни законови решения едва в демократичните институции.

Според Хабермас демократичните процедури на правовата държава могат да доведат до легитимни и рационални решения единствено, ако парламентарният комплекс запази своята пропускливост за ценностни ориентации, основания, приноси и програми, артикулирани в политическата публична сфера. Самата публичност от своя страна се основава на асоциациите на гражданското общество, което е независимо от държавната администрация и пазарната система. Безсубектните комуникации, протичащи в парламентарните тела и политическите публичности, създават арени, в които се взимат политически решения по теми засягащи цялото общество. „Потокът на комуникация между публичното формиране на мнение, институционализираните избори и законодателните решения има за цел да гарантира, че влиянието и комуникативната власт могат да се трансформират в административна власт” (Habermas 1996: 300). Тази представа за демокрацията акцентира върху солидарността, а не върху парите или административната власт, като основен механизъм за социална интеграция в модерните общества. Солидарността се извежда от автономните публичности и институционализираните процедури на демократичната политика. В допълнение Хабермас твърди, че солидарността трябва да се утвърждава противно на парите и властта като механизми за социална интеграция.

Дискурсната теория за демокрацията, очертана от Хабермас, възприема елементи от либерализма и от републиканизма и ги интегрира в понятието за „идеална процедура на делиберация и вземане на решение”. В тази процедура се преплитат различни типове комуникация: свързват прагматични, етични и морални дискурси, както и компромиси между конкурентни интереси. Тези комуникации трябва да са организирани така, че да обвързват административното управление с рационални решения в полза на всички засегнати, но също така да дисциплинират стопанската система. Позовавайки се на текста

дневен ред е оправданието на морални норми (D) бива операционализиран под формата на принципа на универсализируемост (U).

на Джошуа Коен „Делиберация и демократична легитимност“ (Cohen 1997).¹³ Хабермас описва делиберативната процедура като състояща се от седем елемента:

1. Процесът на делиберация се провежда в аргументативна форма, тоест чрез регулиран обмен на информация и доводи между участващите страни, които въвеждат, критикуват и тестват предложенията;
2. Делиберацията е включваща и публична. По принцип никой не е изключен: всички, които са потенциално повлияни от решенията имат равен шанс да участват;
3. Делиберацията е свободна от външни принуди. Участниците са суверенни, доколкото са ограничени единствено от предпоставките на комуникацията и правилата за аргументиране;
4. Делиберацията е свободна от всяка вътрешна принуда, която би могла да накърни равенството на участниците. Всеки има равен шанс да бъде чул, да въведе тема, да направи принос, да предлага и критикува твърдения. Взимането на „да/не“ позиция е мотивирано единствено от непринудителната сила на по-добрия аргумент;

Предвид политическия характер на делиберацията, се въвеждат три допълнителни условия:

5. Делиберациите целят рационално мотивирано съгласие и по принцип могат да продължат неопределено или да бъдат прекратени по всяко време. Политическите делиберации приключват с решение на мнозинството под натиска да се вземе решение. Решенията са „погрешими“ и са в сила докато не бъдат отхвърлени с разумни основания;
6. Политическата делиберация засяга всеки въпрос, който може да бъде регулиран в равен интерес на всички;
7. Публичната делиберация включва интерпретация на нуждите и желанията, както и промяна на дополитическите нагласи и предпочитания.

Всяка общност, твърди Хабермас, която институционализира подобна делиберативна процедура, ще конституира себе си като демократично тяло от свободни и равни граждани. Специфичното при този процедурен модел е, че той определя единствено как да се провеждат дискурсите и кой може да вземе участие в тях. Хабермас не предлага конкретни предписания или норми за това как трябва да се регулира общият живот, а единствено процедури, които да организират и регулират реалните дебати, в които индивидите сами да приемат съдържателни правила. Следването на тези процедури гарантира рационалността и справедливостта на решенията, които ще бъдат приети. Централен момент в делиберативния модел е, че демократичният процес

---

¹³ Хабермас приема предложените от Коен елементи на идеалната делиберативна процедура, но за разлика от него твърди, че тя има ограничено приложение единствено към политическата система и не може да се използва като модел за координация на всички социални институции.

институционализира различен тип дискурси и компромиси, чиято аргументативна форма трябва да доведе до рационални и легитимни резултати. Комуникативните предпоставки и демократичните процедури трябва да гарантират легитимността на демократичните решения.

Дотук процедурният модел на демокрация беше разгледан като нормативен по характер. Според Хабермас той би бил емпирично приемлив, единствено ако успее да отговори на предизвикателствата на социалната фактичност. Така в гл. 8 на *Фактичност и валидност* Хабермас предлага критичен анализ на социологическите изследвания върху правото и демокрацията, които очертават една доста скептична картина относно перспективите пред демокрацията. Това води до необходимостта от рефлексия върху социалните предпоставки, необходими за реализирането на делиберативната политика в комплексните модерни общества. Процедуралистският модел трябва да покаже как политическата система, макар да е само една подсистема сред другите, може да бъде свързана с по-широките комуникативни процеси в обществото (жизнения свят), които имат демократично легитимиращо качество. Тук има два важни момента: първо, закотвянето на демократичното легитимиране в структурите на социалната действителност върху две релси, т.нар. „двурелсова делиберативна политика“ (two-track deliberative politics) (Habermas 1996: 307-308); второ, акцент върху ролята на гражданското общество и политическата публичност като извори на комуникативна власт, която противодейства на самопрограмиращите се обществени подсистеми.

Двурелсовият модел на политика беше засегнат отчасти по-горе. Той се свързва с идеята за народния суверенитет като „анонимна“ мрежа от комуникативни събития, която включва както официалните институции за взимане на решения, така и публичната сфера като форум, генериращ обществено мнение. Институционалните публики трябва да осигурят оправдани и легитимни решения на поставените проблеми, а неформалните публики (общественото мнение) могат да контролират действията на институционалните публики и да ги ориентират в определени посоки. Публиката не може да управлява сама (както считат републиканците), но не се ограничава до легитимиране на властта чрез изборния вот (срещу либералите).

Хабермас разглежда политиката като разделена в две основни сфери: формална и неформална. Формалната политика се отнася до т.нар. „организирани“ публични структури за формиране на воля и мнение, т.е. до институционализираните арени за комуникация и дискурс, които са специално проектирани за вземане на колективни обвързващи **решения**. Най-ясни примери са парламентът и конституционният съд. Тези институционални арени предполагат наличието на определени правила и процедури, които да регулират тяхното устройство и действие. Процедурите регламентират и това как се структурират и провеждат делиберациите в зависимост от поставените на дневен ред теми. Тук целта не е да се откриват и идентифицират проблеми, а да се предлагат и оправдават конкретни решения. Парламентарните тела са структурирани основно като „контекст за оправдание“. В своята работа те разчитат на подготвителната работа на

администрацията, но и на широката извънпарламентарна публика, която Хабермас определя като „контекст на откриване“.

Неформалната политическа сфера се състои от мрежа „хаотични“, „анархистични“ и „спонтанни“ източници на комуникация и дискурс, които Хабермас свързва с гражданското общество. „Слабата“ публика (по-точно комплекс от многобройни и различни слаби публикации) е носител на общественото мнение. То се генерира в хода на комуникативното взаимодействие между отворените и включващи публикации, имащи флуидни времеви и социални граници. Публиката е „слаба“, доколкото е лишена от принудително приложима власт за взимане на решения, но точно благодарение на тази „слабост“ в нея циркулира една форма на комуникация, която е по-близка до идеала за дискурс, свободен от господство. Благодарение на това тя би могла да изпълни нормативната роля, която ѝ е възложена. Основна специфика на неформалната публична сфера е, че тя не е институционализирана и не е проектирана да взима решения. Състои се от организации, граждански асоциации и социални движения, които създават и разпространяват практически убеждения. Неформалните групи идентифицират проблеми и теми, които засягат цялото общество. Освен идентифицирането и алармирането за наличието на определени проблеми те би трябвало да допринасят и за възможните решения чрез интерпретации на ценности, добри аргументи и прагматични становища. Но неформалната публичност не е овластена, тя може да влияе единствено индиректно върху решенията на институциите. Това е възможно благодарение на общественото мнение и влиянието, което то оказва върху нагласите и ценностите, рамкиращи публичните дебати. Също така, според модела на Хабермас, влияние се постига чрез налагане на нови теми и проблеми в дневния ред на политическите институции.

Двойният модел на политиката представлява основна рамка в анализа на Хабермас. В тази картина политическата система функционира адекватно, когато вземащите решения институции са пропускливи спрямо енергиите на гражданското общество. В този случай едно стабилно демократично управление ще създава закони и политики, които са в съзвучие с дискурсивно оформеното общественото мнение. Приетите постановления биха били разумни и оправдани от гледна точка на гражданите, тъй като публичните дискурси за оправдане мобилизират основания и аргументи, произтичащи от техните интереси, ценности и идентичности. В съгласие с теорията на Хабермас единствено държавата като политическа система може да взема решения и да ги прилага. А тези нейни действия са легитимни, защото формалните процедури за вземане на решения са закотвени в дискурсивните извори на легитимност в автономната неформална публична сфера, която би трябвало да е отворена за всички партии, асоциации и граждани.

Какво е специфичното във възгледа за публичността на Хабермас от *Фактичност и валидност*? Тук публичната сфера е ключова нормативна категория, необходима за дефинирането и обяснението на възможността на делиберативния демократичен процес. Тя е опосредяваща структура между политическата система и частните сфери на жизнения свят. Хабермас описва публичната сфера „като комуникативна структура вкоренена в жизнения свят посредством асоциативната мрежа на гражданското общество. Описах

политическата публична сфера като резонансна кутия за проблеми, които трябва да бъдат обработени от политическата система, тъй като не могат да бъдат решени другаде. В този смисъл публичната сфера е алармена система със сензори, които, макар и неспециализирани, обхващат цялото общество. От гледна точка на демократичната теория публичната сфера трябва да усилва натиска на проблемите, т.е. не само да долавя и идентифицира проблемите, но също така да ги тематизира по един убедителен и **влиятелен** начин, да предлага възможни решения, както и да ги драматизира по такъв начин, че те да бъдат приети и уредени в парламентарните комплекси” (Habermas 1996: 359).

Какво цели Хабермас с хода, в който свързва публичната сфера с понятието за жизнен свят, разработено в *Теория на комуникативното действие*? Първо, свързвайки двете понятия той дава отговор на критиките срещу *Структурни изменения на публичността* и разработеното там схващане за буржоазна публична сфера: „развитата буржоазна публичност се крепи от фиктивната идентичност на двете роли, които изпълняват частните хора, събрали се като публика: ролята на собственик и ролята на обикновен човек” (Хабермас 1995: 121). Критиката тук е спрямо противоречието между принципната отвореност и фактическото изключване. Участието в публичната сфера се определя от социалния и икономически статус на частните индивиди – изключени остават жени, необразовани, наети лица и безимотни. Към тази форма на външно изключване се добавя и вътрешното изключване, присъщо на буржоазната политическа публичност – дискусиите налагат тип аргументация и нагласа, отхвърлящи предварително определени ценности, основания и опити. От друга страна, схващането редуцира социалното многообразие и плурализъм, като позволява една група или класа да говори от името на цялото общество. Това е неприемливо в съвременните плуралистични общества¹⁴.

Понятието „жизнен свят”, разработено във феноменологията на Едмунд Хусерл, се отнася до пред-интерпретативния и пред-рефлексивен фон или хоризонт, в който се разгръща всекидневният живот на индивидите (Вж. Хабермас 1993). Той обхваща целия спектър на разбиращи се от само себе си фонове убеждения, всекидневни дейности и способности, но също така показва ролята на традицията и на установените начини на мислене и комуникация. Жизненият свят е хоризонт, в който се провежда комуникативното действие и който сам бива подхранван от резултатите от това действие. Делиберативната политика е възможна единствено при наличие на подобен фон консенсус, който редуцира проблемите и предлага основа за разбирателство. Според Джована Борадори използването на думата „жизнен” подчертава интереса на Хабермас към конкретността и специфичността на мястото на субекта в общността от говорещи, които постигат разбирателство и координират действията си чрез intersубективно признаване на претенции за валидност (Борадори 2004: 104). Понятието „свят” от своя страна освобождава публичността от модела на европейското общество от XVIII в., като по този начин се запазва нормативният ѝ потенциал и възможността да се приложи към съвременния опит.

---

¹⁴ За типовете критики към понятието за буржоазната публичност вж. Йотов 2006: 61-73.

Публичната сфера представлява отворено и проницаемо „социално пространство“, в което може да се осъществи дискурсивно формиране на политическа воля и мнение. В това пространство актьорите не се отнасят един към друг стратегически или инструментално, а приемат нагласа, ориентирана към взаимно разбирателство. За Хабермас подобно на жизнения свят и публичната сфера се възпроизвежда чрез комуникативното действие и разум. Това означава, че публичните дебати се ръководят единствено от комуникативните предпоставки и правилата на дискурса: никой говорещ не трябва да си противоречи; един термин трябва да бъде използван с еднакво значение от всички; всеки има право да проблематизира всяко твърдение, да въвежда тема, да изразява несъгласие, желанията и потребностите си; никой не е подложен на принуда и др. (Хабермас 1999: 106-109). Резултатите от така провежданите публични дебати се считат за рационални и оправдани. Доколкото комуникациите са „недеформирани“ – т.е. включващи и отворени за целия спектър от интереси, ценности и основания, а също така ръководени съобразно с процедурите и правилата на дискурса – приетите норми ще бъдат легитимни за всички потенциално засегнати. Оттук идва и нормативната сила на публичната сфера в рамките на процедурната теория за демокрацията.

Според Хабермас публичната сфера е вкоренена в жизнения свят посредством асоциациите на гражданското общество. Тези асоциации са описани от него като трансмисия между публична и частна сфера:

„Институционалното ядро [на гражданското общество] обхваща тези неправителствени и неикономически връзки и доброволни организации, които закотвят комуникативните структури на публичната сфера в общественния компонент на жизнения свят. Гражданското общество е съставено от онези повече или по-малко спонтанно появяващи се асоциации, организации и движения, които, пригодени към това как обществените проблеми резонират в частните жизнени сфери, рафинират и предават реакциите спрямо тези проблеми в публичната сфера. Ядрото на гражданското общество обхваща мрежа от асоциации, които институционализират дискурсите за решаване на проблеми по въпроси от общ интерес в рамката на организирани публични сфери“ (Habermas 1996: 367).

Публичността може да осъществи своите функции, свързани с идентифициране и тематизиране на социални проблеми, единствено ако се развива като комуникация, включваща всички потенциално засегнати, т.е. всички граждани. Тази всеобхватност на алармените сензори е възможна благодарение на комплексността на мрежата от комуникативни потоци и различните степени на „плътност“ на взаимодействията. Проблемите, с които се сблъскват отделните частни индивиди, като клиенти на системите, първоначално се отразяват и натрупват в личния им жизнен опит. Те биват интерпретирани в хоризонта на собствената жизнена история, преплетена с подобни истории на другите хора в контекста на споделяния жизнен свят. Комуникативните канали преминават през мрежи на взаимодействие с различна плътност – от плътните мрежи на семейството и приятелските кръгове, през по-слабите мрежи на съседство, работа и колеги, до абстрактните публики от зрители, читатели и интернет потребители.

Благодарение на различните граждански асоциации и организации теми и проблеми биват филтрирани и синтезирани така, че комуникативните потоци се обединяват образувайки тематични снопове и в крайна сметка водят до генериране на обществено мнение.

Това, което превръща сноповете от тематични мнения в обществено мнение, е дискурсивният начин на тяхното формиране, както и нивото на подкрепа от страна на гражданите. За Хабермас общественото мнение не е просто сбор от анонимни индивидуални преценки, а резултат от рефлексивни публични дебати. Качеството на това мнение не се определя единствено от количеството на участващите страни, а от правилата и процедурите на комуникацията, от провеждането на изчерпателни рационални дискусии. Съгласно изискванията на процедурния модел легитимността на резултатите от обществените дебати се определя от спазването на правилата и процедурите на делиберативния процес.

Публичното мнение има значителен политически потенциал, който може да бъде използван, за да се влияе на гражданите при гласуване, върху решенията на парламента и върху действията на административната система. Но този потенциал може да се превърне в реална политическа власт, единствено ако се свърже с институционализираните форми на взимане на решение (Habermas 1996: 371). Това отправя към двойния модел на демократична политика, при който вземащите решения институции са пропускливи спрямо енергиите на гражданското общество. Хабермас твърди, че влиянието на публичността може да се трансформира в комуникативна власт, единствено ако „мине през филтъра“ на институционализираните демократични процедури и влезе в дебатите на парламентарните тела. Едва на едно второ ниво през легитимното законотворчество публичността може да има програмираща роля върху дейността на административната власт. Народният суверенитет не може да стане осезаем единствено чрез влиянието на неформалните публични форуми. За да се създаде политическа власт е необходимо общественото мнение да има пряк ефект върху дейността на парламентите, където да получи официален израз под формата на приети закони и политики. По този начин Хабермас описва публичността като ключов елемент в демократичния процес на циркулация на властта между частни сфери (жизнен свят), гражданско общество, политическа и административна система.

Какво гарантира съществуването на автономна публична сфера? На първо място това са основните права, гарантирани от конституцията. Те защитават интегритета на частната сфера, както и правата на гражданите да създават и участват в доброволни асоциации, да изразяват свободно мнението си, да се информират от независими източници, да участват в политическия живот и др. Политическата система е свързана с публичната сфера и гражданското общество чрез дейността на политическите партии, чрез натиска на неправителствените организации и чрез изборите. Но конституционните гаранции сами по себе си не са достатъчни, за да се запази съществуването на автономната публичност и жизненото гражданско общество. Второ, комуникативните структури на публичната сфера се нуждаят от активно гражданско общество, за да се възпроизвеждат. Тук Хабермас

говори за „самоотнасящата“ се структура на публичността, която възпроизвежда „себе си из себе си“ (ibid. 365-370). Идеята е, че социалните актьори имат двойна ориентация в своите политически ангажименти: със своите програми и искания те се прицелват в политическата система, но в същото време са рефлексивно загрижени за съживяването и разширяването на гражданското общество и публичната сфера. Чрез този самоотнасящ се начин на възпроизводство и чрез двойната насоченост на действията се разкрива пространство за разширяване на съществуващите права и за преформулиране на програмата на радикалната демокрация. Трето, силно гражданско общество може да се развие единствено в контекста на либерална политическа култура.

***

Настоящата студия предлага опит за изясняване на отношенията между понятията „публична сфера“ и „делиберативна демокрация“ така, както са представени в политическата теория на Юрген Хабермас. Целта е да се обясни ролята на политически функциониращата публична сфера при дефинирането и обосноваването на процедурния модел на делиберативната политика.

При разглеждането на *Структурни изменения на публичността* се акцентира върху ранния интерес на към демократичните институции и практики, който е предизвикан от неудовлетворението от либералния модел публичност, доминиращ в следвоенния период. В това произведение Хабермас е заинтересован от историческите форми на публичната сфера и нейните институции, доколкото тя може да се разглежда като начало или исторически прецедент на идеала за демократична политика. Буржоазната публична сфера е представена като притежаваща нормативен потенциал, който може да бъде използван за критика на съвременните демократични схващания и практики. Този потенциал е свързан основно с идеята за процес на дискурсивно оформяне на воля и мнение, ръководен от принципите на публичността. Публичната употреба на разума генерира обществено мнение, което обединява волята на гражданите относно публичния интерес и балансира влиянието на институциите.

Друг важен момент от тази част на текста е опитът да се покаже, че *Структурни изменения на публичността* съдържа идеи и проблеми, които мотивират по-късните изследвания на Хабермас. Идеята за публична употреба на разума и вярата във възможността за рационална организация на обществото е нишка, която остава трайна в различните изследователски проекти на Хабермас: от социалната теория, през теория на комуникативното действие и дискурсивната етика, до теорията на демокрацията и правото. Същевременно критичната диагноза на западните общества улавя много рано негативните социални тенденции, довели до укрепването и налагането на агрегативния модел демокрация, срещу който се противопоставят делиберативните теоретици от 90-те години насам.

Във *Фактичност и валидност* Хабермас конструира своя процедурен модел на делиберативна политика като трети път между други две нормативни концепции – тази на класическия либерализъм и на гражданския републиканизъм. Той разглежда двете традиции от критична перспектива, като сравнителният анализ преминава през редица

ключови понятия: схващане за типа на правото и това как се определя статусът на индивидите като граждани; представи за общество, държава и отношенията между тях; типове политически дискурси; ролята и начините на функциониране на демократичната политика в съвременните общества.

Обръщането към тези две традиции не е случайно, доколкото всяка от тях удържа в центъра си една основна идея: либералната идея за **човешки права** и идеята за **народен суверенитет** на гражданския републиканизъм. Тези две идеи са единствените основи за **легитимиране** на модерното позитивно право, с които разполагаме в съвременните общества, в които религиозните и метафизични извори на легитимност са загубили своята сила. Елементите от либерализма и републиканизма, които Хабермас приема, са интегрирани в схемата от основни права и в идеалната делиберативна процедура за вземане на решения. Процедурният модел на Хабермас не задава конкретни норми или принципи, а единствено процедури за водене на дебати, в които гражданите от „плът и кръв“ сами могат да изберат законите, на които ще се подчиняват. Следването на процедурите би трябвало да гарантира легитимността на демократичните решения.

Като обобщение може да се каже, че публичната сфера е необходима на Хабермас, за да разреши проблема с **легитимността** на правните норми, като я свързва с дискурсивния характер на комуникациите във формалната и неформална публична сфера. Правните норми, които функционират като механизъм за социална координация и интеграция, са резултат от демократичните делиберативни процедури. Нормите биват оправдани или легитимирани единствено в хода на публичните дебати между всички потенциално засегнати или техните представители. Те не се основават на свещено право, естествени права или на етическото себеразбиране на дадена историческа общност. В този смисъл публичността е необходим функционален елемент от делиберативната политика. Свързвайки модерното позитивно право с легитимиращата сила на делиберативните процедури, Хабермас защитава основната теза на *Фактичност и валидност*, а именно, че в условията на една напълно секуларизирана политика правовата държава е неизбежно свързана и не може да съществува без радикална делиберативна демокрация.

От друга страна публичността се използва като аргумент за обосноваването на **емпиричната приемливост** на нормативния модел за делиберативна демокрация. Благодарение на понятията публична сфера и гражданско общество Хабермас „превежда“ своят нормативен модел на езика на социологията. Тези понятия са представени като елемент от нормативната теория, но доколкото са социологически верифицируема част от съвременните общества те предлагат „вход“ на теорията към реалната политика. С този ход Хабермас цели да изясни социалните предпоставки (но и трудности), необходими за реализирането на делиберативната политика. Използвайки редица конкретни примери от политическия живот на демократичните общества, той илюстрира наличието и ефективността на „процедурния разум“ в съществуващите институции и практики. Въпреки скептицизма на редица социологически изследвания на демокрацията, Хабермас защитава възможността на своя процедурен модел, защитава възможността за рационално и справедливо организирано общество.

Без наличие на политическа публична сфера делиберативната демокрация, очертана от Хабермас, не би могла да функционира съобразно своите собствени критерии. Политическите публични сфери, базирани в мрежите на гражданското общество и парламентарния комплекс, функционират като трансмисия между частната сфера на индивидите и публичната власт. Единствено чрез посредничеството на политическите публичности, с присъщите им специфични форми на комуникация и процедури, е възможно тези, които са адресати на законите да могат да считат себе си и за автори на тези закони, макар и по един индиректен начин. Само чрез наличието на политическа публична сфера Хабермас може да обясни как официалните тела за вземане и прилагане на решения се свързват с гражданското общество и в крайна сметка с интересите и всекидневния жизнен опит на частните индивиди.

Цитирана литература:

- Борадори, Дж. 2004. *Философия по време на терор*. София: Критика и хуманизъм.
- Кант, И. 2001. „Отговор на въпроса ‘Що е Просвещение?’“
<http://www.litclub.com/archiv/broi33/kant.htm>
- Йотов, Ст. 2006. *Хабермас и претенциите на автономията*. София: АГАТА-А.
- Хабермас, Ю. 1993. „Понятието за жизнен свят и херменевтичният идеализъм на разбиращата социология“. В: И. Стефанов, Д. Гинев (съст.) *Идеи в културологията*. Т. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Хабермас, Ю. 1995. *Структурни изменения на публичността*. София: ЦИД.
- Хабермас, Ю. 1999. *Морал, право и демокрация*. София: ДНЧО.
- Хабермас, Ю. 1999а. „Три нормативни модела на демокрацията“. В: Ю. Хабермас, *Философия на езика и социална теория*. София: ЛИК.
- Bohman, J., W. Rehg. 2011. “Jürgen Habermas”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Winter 2011 Edition). Edward N. Zalta (ed.) <http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/habermas/> .
- Calhoun, C. (ed.) 1992. *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press.
- Cohen, J. 1997. “Deliberation and Democratic Legitimacy“. In: J. Bohman, W. Rehg (eds.) *Deliberative democracy : essays on reason and politics*. MIT Press.
- Cunningham, F. 2002. *Theories of Democracy*. London and New York: Routledge.
- Dryzek, J. 2000. *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford: Oxford University Press.
- Finlayson, J. G. 2005. *Habermas: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Habermas, J. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: MIT Press.
- Kymlica, W. 2002. “Citizenship Theory“. In: *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Thomassen, L. 2010. *Habermas: a guide for Perplexed*. Continuum.